

פעילות 'ציונית' ספורדית במגרב להכרת השפה העברית ותרבותה¹

הספרות המחקרית סקרה בהרחבה את התפתחות התנועה הציונית במדינות המגרב, מרוקו, אלג'יר ותוניס, ולוב מסוף המאה ה-19 ועד להקמת המדינה. המחקר התמקד בהשפעת הקולוניאליזם האירופי והשפעתו על התפתחות הקהילות היהודיות במגרב; בקשרים הארגוניים של הקהילות היהודיות עם מדינת ישראל והשפעת תקומתה על הקהילות; בזיהוי התשתית המוסדית של הפעילות הציונית בצפון אפריקה שהתאפיינה בעיקר בארגון אירועים עבור מוסדות היישוב קק"ל וקרן היסוד ומקומה של הציונות המגרב עם האידאולוגיה הציונית ובמקומן של הקהילות מול לחצים פוליטיים מקומיים והתגברות הלאומיות. המחקר לא פסח על מעורבותה של המדינה בארגון עלייה מחתרנית בשנות ה-60 של המאה שעברה. כול זאת בכפוף לתנאים שקבע השלטון הצרפתי בכול אחת מארצות המגרב.² ממחקרים אלו עלה ממצא מרכזי שהציונות במגרב לא הייתה ציונות מעשית או מגשימה ברוח הציונות במזרח אירופה אלא ציונות שהסתפקה באיסוף כספים לקרן הקיימת לישראל (קק"ל) ו'השקל הציוני'.³ דברים ברוח זו ביטא בראיון אישי גד כהן פעיל מרכזי באגודת 'מגן דוד' בקזבלנקה.⁴

לשלטון הצרפתי הייתה עמדה שונה כלפי הפעילות הציונית בארצות המגרב שבחסותו. במרוקו, פעל סניף של ההסתדרות הציונית בחסות ארגון האם בצרפת. לפי השליח אפרים פרידמן, "ההסתדרות הציונית אינה רשמית – היא נסבלת".⁵ בתוניס ובאלג'יר היו עליות וירידות ברמת הפעילות של התנועה הציונית, אך בדרך כלל היא לא הוגבלה בארצות אלה. הסוכנות היהודית הפעילה מרחוק את נציגיה האירופאים שניהלו את סניף קרן היסוד באלג'יר⁶ ומשרדה הארץ ישראלים בתוניס,⁷ במרוקו⁸ ובלוב.⁹ והפדרציות הציוניות במגרב שפעלו בחסות הסוכנות היהודית באמצעות משרדה הארץ ישראלים עסקו בהרצאות ותעמולה לקידום הציונות וניהלו את ועדות העלייה המקומיות.¹⁰

שנה לאחר הדו"ח של בן חיים וכהן העיד אפרים צור, שליח לצפון אפריקה, שעדיין לא היה גוף מרכזי שאיחד את כל הארגונים בארצות צפון אפריקה ונשמרה החשדנות כלפי מנהיגי הקהילות

1 המסמך הוכן בידי דניאל בר-אלי ביטון 2019

2 לסקר. תולדות הפעילות הציונית בקהילות היהודיות. עמ' 9-32; אביטבול, הפעילות הציונית בצפון אפריקה. עמ' 65-91; אברהמי. ראשיתה של התנועה הציונית. 191-240; צור. השפעת המצב הקולוניאלי על התפתחות הפעילות הציונית. עמ' 123-136; שרף. הפעילות הציונית בעיר נאבל בתוניסיה. עמ' 137-146; בן-אשר. **תולדות השומר הצעיר בתוניסיה**; ; סעדון. **הציונות בתוניסיה**; ; בן-אשר. **תולדות השומר הצעיר במרוקו**.

3 **צבי הארגון הציוני במרוקו**; צור. **קהילה קרועה**; ; אצ"מ S6/2635. תלונת תורמי 'השקל' מטריפולי להסתדרות הציונית על נחום שאול על הפעילות בטריפולי בדבר מתן רישיונות עלייה לפלשתינה-א"י (כ"ו מנחם אב תש"ד); אצ"מ S6/1985/2. קול קורא של תנועת 'עטרת ציון' מגירבה, תוניס, לתמוך בקרנות הלאומיים של קק"ל וקרן היסוד. (ללא תאריך); אצ"מ S6/1985. דוח של יגאל כהן על פעילות הקק"ל באלג'יר. (18.7.45); אצ"מ S5/795. דוח של 'התאומים' אפרים פרידמן ויגאל כהן, שליחים לצפון אפריקה, על הכנסות הקק"ל בתוניס. (22.1.45). התרומות לקק"ל עמדו על 200,000 פרנק והצפי היה 600,000 פרנק בתש"ד. הצפי לתרומות לקרן היסוד היו 400,000 פרנק באותה שנה;

4 ראיון אישי עם גד כהן באופקים חבר בקבוצת 'בן יהודה' שפעלה במסגרת מועדון שארל נטר ואגודת 'מגן דוד' בקזבלנקה (23.1.1985).

5 אצ"מ S5/794. דוח של השליחים הראשונים לצפון אפריקה, יגאל כהן ואפרים פרידמן, על מרוקו. (17.6.45).

6 אצ"מ S6/3848. מאת אברהם זילברברג. מזכיר מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית לבנימין הלר על יד קרן היסוד, אלג'יר. (8.4.45). מאוחר יותר בנימין הלר היה האחראי על הפדרציה הציונית באלג'יר ועל המשרד הארץ ישראלי באלג'יר מטעם הסוכנות היהודית.

7 אצ"מ S5/795/1. יהודה סאעדה בשיחה עם הסוכנות היהודית בירושלים. (7.2.46). סאעדה, סרגינט בצבא השחרור הצרפתי, ניצל את הביקור אצל אמו בזיכרון טוביה להיפגש עם נציג הסוכנות היהודית ודווח לו על התסכול מפעילותו של ד"ר ליאופולד ברטוואס בתוניס.

8 אצ"מ S5/794. דוח 'התאומים' הזכיר את עו"ד קגן – יהודי רוסי ואת פול קלמרו יליד ירושלים. (17.6.45).

9 אומברטו, שלמה נכון היה האחראי על המשרד הארץ ישראלי באיטליה ועל הקשר עם קהילת יהודי לוב.

10 אצ"מ S23/407. מאת ליאון אריה לויטרבך, מחלקת הארגון של הסוכנות היהודית אל ההנהלה הציונית בדבר התארגנות התנועה הציונית במרוקו. (27.4.45).

המקומיות. בצפון אפריקה היו קיימים מוסדות ציוניים שבראשם מונה "איזה יהודי יוצא אירופה לשעבר היה נשיא ההסתדרות הציונית". בעדותו ציין שמטרת תנועתו 'הקיבוץ המאוחד' במגרב הייתה שלקראתה פעלו שליחיה הייתה "להשיג תדמית של 'החלוץ הפולני'. תנועת נוער מאורגנת, הפועלת עם רוב הנוער המקומי [...] להביא אותו לתודעה ציונית חלוצית ועל ידי כך לחנך אותו לעלייה".¹¹ במילים אחרות, התנועה הציונית שהחלה את דרכה במזרח אירופה לא שכחה את שורשיה וייבאה לצפון אפריקה את דימוי החלוץ המזרח אירופאי – 'החלוץ הפולני' – 'החלוץ הצעיר' מבלי להתחשב ולהכיר את 'רוח' המסורת היהודית המקומית שנשאה עיניה לציון ללא המעטה הפוליטי-מדיני של הסוכנות היהודית. עם זאת, למרות שפעילות תנועות הנוער הציוניות בארצות המגרב הייתה מצומצמת בהשוואה להיקף הפעילות ולקצב ההגשמה במזרח אירופה מפעל ההעפלה לפלשתינה-א"י נשען עליה.

הפעילות הציונית בארצות המגרב ולוב הייתה בדרגת מיסוד שונה בכול מדינה ומפוצלת בין ארגונים וולונטריים ופעילות של יחידים.¹² ביזמה הקהילות היהודיות נוסדו תנועות ציוניות דוגמת 'צעירי ציון', 'יושבת ציון' ו'עטרת ציון' בתוניס, 'בן יהודה' בלוב וקבוצות 'בן-יהודה', 'מגן דוד' ו'טרומפלדור' במרוקו שפעלו בתנאים ובמשאבים המצומצמים המקומיים שעמדו ברשותם.¹³ תנועות אלה שמרו על קשר שוטף עם הסוכנות היהודית ודיווחו לה על פעילותם המקומית. ירון צור ציין שהמפנה באופייה של התנועה הציונית במרוקו חל בשנת 1946 והוא הביא מדבריו של צבי יהודה, "הארגון הציוני במרוקו עובר מגביית השקל והתרמות שאפיינו את הפעילות הציונית במרוקו, לעבר החינוך העברי הציוני, להכשרה ולעלייה".¹⁴ עם זאת, התגברות פעילותן של התנועות, המועדונים, תרבות וחברות חובבי השפה העברית לא הובילה בהכרח לעלייה בקנה מידה גדול מהמגרב.

הפעילות הציונית במגרב התמקדה בלימוד השפה העברית ותרבותה. את הפעילות הזו זיהו השליחים, בביקוריהם הראשונים, בשנים 1943 ו-1945 כ"אנדרלמוסיה איומה. הרבה חברות אשר עוסקות ביהדות, ציונות, בעברית ואפילו בהכנה חקלאית, אבל כול זה מפוזר, בלתי מאורגן בלי יד מדריכה". מטרתם הייתה לשלב את הפעילות במסגרת תנועתית פוליטית מרכזית. להערכת השליחים, הפיצול גרם [...] "לאיבוד כוחות ויכולת עבודה".¹⁵ כלומר, ניצול יעיל של משאבים לא היה נחלת הפעילות הציונית בצפון אפריקה.

כבר בשנת 1940 חדלה לשכת ההסברה של ההסתדרות הציונית לשלוח לצפון אפריקה חומרים הנוגעים לציונות "מאחר ובמרוקו הצרפתית נאסרה הפעולה הציונית לכול ענפיה, ואין לשלוח לשם שום חומר ומכתבים עד להודעה חדשה".¹⁶ בסקירה שהוגשה לוועד הלאומי בשנת 1944 על הקשר עם ארצות המזרח נמסר ש"כל מאמצנו להתקשר עם היהדות של צפון אפריקה ושל ארצות הכיבוש [נתקלו, ב.ד.] בקשיים שלא יכולנו להתגבר עליהם לרגל המלחמה".¹⁷ מנגד, במועד הדוח פעלו כבר שלושה שליחים במגרב. שנתיים לפני כן ציין נ. וילנסקי, מהמחלקה המדינית בסוכנות היהודית שהפעילות הציונית חודשה באפריקה הציונית. הוא הציע למשה שרת לפרוש על כול

¹¹ אי"ט 2-13-56/4. עדות אפרים צור על שליחות בצפון אפריקה. (ללא תאריך). עמ' 8.

¹² אי"ט 6/794. דוח 'התאומים' על הפיצול בקרב ארגוני הנוער בקזבלנקה. (17.6.45).

¹³ הכרמלי. **עד עלות השחר**. עמ' 26-58; שרביט. הנוער בעלייה.

¹⁴ צור. **קהילה קרועה**. עמ' 198-199. מצוטט אצל צור מהדיסרטציה של צבי יהודה.

¹⁵ אי"ט 2-12/32/9. דוח כרונוולוגי על ידי אפרים פרידמן. (25.1.45). עמ' 1-2.

¹⁶ אי"ט 23/407. מאת ל. טוב אל לשכת ההסברה. (16.4.1940). אי"ט 23/407. מאת ליאון אריה לויטרבך להנהלה לחידוש הקשר עם ההסתדרות הציונית בתוניס לאחר השחרור מעול גרמניה. (14.6.43).

¹⁷ אי"ט 001/100/394. סקירה שנתית למושב השנתי של אסיפת הנבחרים של הוועד הלאומי לכנסת ישראל. אפריל 1943-מרץ 1944.

הפעילות במגרב את חסותה 'האימפריאלית' של הסוכנות היהודית. בתזכיר העלה וילנסקי הצעה לביקור של משלחת בת 3 חברים על בסיס "תכנית פעולה עם כל הארגונים בארץ שיש להם קשרים עם תוניס, אלג'יר ומרוקו".¹⁸ תזכיר זה הדהד עם רעיון 'החלוץ האחיד' שהעלה לדין באותה עת אליהו דובקין בברית הארגונים החלוציים. הדין התמציתי מזהה שבידה האחת פעילות הסוכנות היהודית לא ידעה על פעילותה של ידה האחרת. סממן ארגוני זה אפיין את רוב פעילותה של הסוכנות היהודית בצפון אפריקה.

הסוכנות היהודית נאלצה להתמודד עם פעילות ציונית ספורדית הן של יחידים והן של ארגונים וולונטריים במגרב שרק חלקם קיבלו סיוע ומשאבים במשורה מהמוסדות הציוניים. ארגון 'ברית עברית עולמית' (ב.ע.ע) שימש כתובת לקבלת ספרים וחומרי לימוד בעברית לקהילות יהודיות רבות. הפניות ל'ב.ע.ע' לקבלת ספרים, עיתונים ומילונים בעברית, לא הייתה ייחודית למגרב, אלא נפוצה ברחבי הקהילות היהודיות בעולם: באסיה - לבנון, הודו, תימן, סוריה; באירופה - יוון, שוויץ, אנגליה, צרפת; ובאפריקה - מצרים והמגרב. במקביל היו פניות גם למחלקה לנוער בסוכנות היהודית לקבלת ספרים, עיתונים ומילונים. פעילות היחידים והארגונים הוולונטריים עם הסוכנות היהודית ושלוחותיה לא נפסקה, אלא עקב המצב הגיאופוליטי החדש שנוצר אחרי החלטת האו"ם ב'כ"ט בנובמבר' ומלחמת השחרור או לבקשת נציגי הקהילות, למשל, מטריפולי ובנגאזי. לעומת זאת, במועד קרוב להודעת נציגי טריפולי הגיעה גם פנייה של הפדרציה הציונית באלג'יר לקבלת חומר בצרפתית כי אנגלית אינה שפת המקום והעברית לא נפוצה שם.¹⁹

פעילות 'ציונית' ספורדית של יחידים במגרב: ההתמקדות בלימוד השפה העברית ותרבותה המתחדשת הייתה ביטוי נאמן לרוח הציונית הלא מעשית שהייתה נהוגה במגרב. ההכשרה החלוצית שהפעילו תנועות ציוניות במגרב נדונה בפרק הקודם והייתה, בזעיר אנפין, גשר להגשמת האידאולוגיה הציונית. לימוד השפה העברית ותרבותה של יחידים וארגונים וולונטריים השלימו את הפעילות הציונית במגרב.

במאמר שפרסם יצחק שקי ב'עם וספר' הוא קרא לברית עברית עולמית (להלן ב.ע.ע) לזהות צרכיה של יהדות צפון אפריקה ולהסיט את המאמץ הציוני מגיוס תרומות ופעולות של קומץ ציונים לכוון של החיאת התרבות העברית קרי עברית כשפת יום יומית ולדאוג לבתי ספר ופרסום כתבי עת ש"ישמשו את הצרכים התרבותיים" [...] כולל מורים ומחנכים שיעורו "רגש של כבוד".²⁰ א. רוזנפלד מב.ע.ע כתב על המשימות הניצבות בפני העם היהודי לאחר חורבן יהדות אירופה ביחס ליהדות ספרד שבניה "אינם יודעים צורת א-ה" וקרא לשפר את הקשר עם יהדות המזרח באמצעות שליחים [...] ש"עליהם יוטל התפקיד האחראי להביא לאחינו אלה [הספרדים, ב.ד.] את בשורת הגאולה ואיחוד האומה" וזאת באמצעות שיטות לימוד חדשות בחינוך.²¹ אברהם אלמאליח דיווח על סיור שערך בקהילות המגרב על "משכילים עברים הבקיאים בספריהם של מאפו, סמולנסקין וסןקולוב". בכפרים נידחים הוא פגש קוראים ומנויים לעיתונים 'לבנון', 'העולם' ו'החרות' [...] עם זאת להערכתו הכיבוש הצרפתי הביא "להפסקת התחייה הרוחנית של התרבות העברית במגרב לדבריו כניסת מערכת בתי-הספר 'אליאנס' "הפכה את הקערה על פיה".

¹⁸ אצ"מ S5/794. תזכיר מאת נ. וילנסקי ליוסף בורג על חידוש הפעילות הציונית באפריקה הצפונית. (28.12.42).

¹⁹ אצ"מ S23/407. פניותיהם של יצחק גואטה מבנגאזי ושאל נחום מטריפולי לסוכנות היהודית. (11.1.48; 26.12.47). אצ"מ פנייתו של אנדרי נארבוני מהפדרציה הציונית באלג'יר אל הסוכנות היהודית. (5.2.48). תשובת צבי לוקר מהסוכנות היהודית. (26.2.48).

²⁰ שקי, על יהדות עמ' 7.

²¹ רוזנפלד. היהדות הספרדית. עמ' 12-13.

שנה לאחר מכן, במאמר אחר, הוא דווקא משבח את מערכת החינוך של אליאנס. הוא קרא לשיתוף פעולה בין ברית עברית עולמית ו'אליאנס' בלימוד השפה העברית²²

יוסף שטרית חקר את התפתחות השפה העברית במרוקו שהחלה בשלהי המאה ה-19 והתרכזת בערי החוף, תטואן, טנג'ר, אסווירה-מוגדור וסאפי, שהיו חשופות לתרבות ההשכלה האירופית. לערים אלה הגיעה עיתונות עברית ('המגיד' 'הלבנון', 'התבצלת' 'הצבי', 'העולם' ו'הצפירה') וספרות עברית, (מאפו, סמולנסקיין וסוקולוב ואחרים). חומרים אלה חשפו חלק מיהודי המגרב לתרבות העברית ולרעיונות הציונות. שטרית מצא שגם בכפרים נידחים היו מינויים לעיתונות עברית כמו בוואזזאת במרוקו. עם פתיחת בתי הספר של 'כל ישראל חברים' ('כי"ח') התווסף מרכיב מודרני לחינוך המסורתי. במחקרו שהתמקד במרוקו תיאר שטרית את פעילותם של רבי יצחק הלוי ורבי דוד אלקאיים שניהם ממוגדור-אסווירה. הראשון כתב לעיתונים העבריים שתיארו את חיי היהודים בקהילתו ובקהילות בדרום מרוקו ויצא נגד מנהגים פסולים בהם האמינו היהודים. גם השני פרסם סדרת כתבות ב'הצפירה' על מנהגי הקהילה שנתפסו בעיניו נפסדים. בשירתו הדתית-הפיוט ובשירי החול שלו היה אלקאיים פורץ דרך בכול הקשור לשפה העברית. שטרית ציין ש"למרות צמיחת תנועת ההשכלה העברית במרוקו היא הצטמצמה לחוגים מסוימים ושל יחידים ולא הפכה לתנועה רחבה ומאורגנת".²³ מיכאל לסקר חקר היבט אחר של לימוד עברית -- החינוך היהודי המוסדי במרוקו משנות העשרים ועד מחצית שנות הארבעים של המאה שעברה. הוא מצא שהחינוך היהודי התקיים בתלמודי תורה ובסלאיות [בבית הכנסת, ב.ד.] ומטרתו הייתה לחנך לשמירת מצוות וחיי בית הכנסת. החינוך המודרני התבטא במאמצי רשת 'כי"ח' לשלב רפורמות בחינוך המסורתי במרוקו.²⁴

הצמא,²⁵ של הקהילות היהודיות בצפון אפריקה, לחומרי לימוד וספרות עברית ומידע על הנעשה בפלשתינה-א"י גבר עם שחרור המגרב ולוב מהכיבוש הגרמני.²⁶ העידו על כך התכתבויות יחידים וגופים וולונטריים עם 'ברית עברית עולמית' ומחלקות בהסתדרות הציונית והסוכנות היהודית.. צבי יהודה הציג נתון של 1,500-2,000 אנשים שנטלו חלק בשיעורי ערב לעברית במרוקו, בשנים 1946-1947, "במרכזים הקהילתיים הגדולים בקזבלנקה, פאס, מכנאס, רבאט, צפרו, וטנג'ר". לשיטתו [...] "הפצת השפה ולימוד העברית תרמו לקירוב השפה לדור הצעיר, להידוק הקשר עם היישוב בארץ ישראל וליצירת ספרות עברית במרוקו".²⁷ פעילות זו תרמה אף היא להכשיר את לבבות חברי תנועות נוער לעלייה לפלשתינה-א"י.

לימוד השפה העברית במרוקו: הפניות האישיות של המבקשים ללימוד עברית היו מערים שונות במגרב. אלקבץ [אלקבץ] יחיאל ואלחיאני יחיא מקזאבלנקה [כך במקור, ב.ד.] ביקשו מ'ב.ע.ע' ספרים לקריאה. הראשון ציין שהוא מוכן לשלם עבורם. אלמוזנינו אלברט, תלמיד באגודה 'מגן דוד', פנה ל'ב.ע.ע' וביקש לשלוח ספרים עבריים או עיתונים "כי פה במרוקו אין אצלנו ספרים". תלמיד אחר ב'מגן דוד', שמעון ממן, היה מוכן לשלם עבור ספרים שישלחו לו. גם אליהו אוחיון

²² אלמאליח, אפריקה הצפונית. עמ' 30-31; אלמאליח, הברית העברית העולמית ואליאנס. עמ' 12-16. ('עם וספר' היה ירחונה של 'הברית העברית העולמית' לקידום השפה העברית ברחבי העולם היהודי.)

²³ שטרית. מודעות חדשה לאנומליות וללשון. עמ' 131-134; 137; 139; 147-151.

²⁴ לסקר, החינוך היהודי במרוקו. עמ' 78-99.

²⁵ הפירוט נועד להסב את תשומת הלב להיקף הנרחב של תפוצת לימוד השפה העברית במגרב בערי שדה ובמרכזים עירוניים של יחידים ושל ארגונים וולונטריים יהודים.

²⁶ אצ"מ S23/407. מאת ליאון אריה לויטרבך להנהלה על חידוש הקשר עם ההסתדרות הציונית בתוניס לאחר השחרור מעול גרמניה. (14.6.43).

²⁷ צבי. הארגון הציוני במרוקו. עמ' 167-168.

ביקש ספרי קריאה ושירי ביאליק והיה מוכן לשלם עבורם כשיודיעוהו כיצד לשלם עבורם בהעברה בנקאית.²⁸

חביב דוד טולידאנו ממכנאס פנה להסתדרות הציונית לקבל חומרי למידה, אך הדגיש את הצורך בחוברות לבר מצווה, וספרי הלכה ואגדה על חגי ישראל, כולל המילון של ילין וגרזובסקי "יען כי מתענגים ושבעים רצון הרבה בהתחדשות יהדותנו היקרה המתנערת מעפר גלותה ושובה לאיתנה בהתלבשה בגדי עלומיה החמודות".²⁹ מאיר עמאר ממכנאס הודיע למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, שלאחר שנים רבות של ניתוק מהאות העברית בגלל מלחמת העולם השנייה לא היה להם מושג [במכנאס, ב.ד.] מה קרה בארץ ישראל בתקופה זו, וביקש להמציא להם ידיעות וחוזרים ועיתון 'דבר'. מנהל מחלקת הארגון של הסוכנות היהודית, ליאון אריה לויטרבך, השיב לו, שהחומר יועבר איליו באמצעות הפדרציה הציונית במרוקו וביקש שהחומר יכנס לספריית הקהילה במכנאס ויעמוד לרשות כל החברים. לגבי עיתון 'דבר' הוא הציע לפנות ישירות למערכת העיתון וציין שעלות דמי החתימה לשנה הם 7.200 לא"י.³⁰ רפאל אביטבול, מספרו (Sefro) כתב ליצחק ורפל [רפאל] וביקש חומרי עזר ללימוד עברית. הוא חתם על מכתבו "אם אשכחך ירושלים ר"ל [רוצה לומר, ב.ד.] לא מרצונה תִּשְׁכַּח בעל כורחה תשכח, אבל מימינו לא תִּשְׁכַּח".³¹ יפרח יהודה נער בן 12 מקזבלנקה, העיד על עצמו כילד חרוץ שיודע עברית כמו יליד הארץ ויש לו רצון עז להיות בקשר עם הארץ הקדושה. הנער היה מודע לחסרונם של ספרים ללימוד עברית במרוקו וגם הוא היה מוכן לשלם עבורם ובלשונו:

אחלה פניכם שתשלחו לי איזו ספרי עברית, מלון-כיס צרפתי-עברית ומפה קטנה של ארצנו. אם תאבו אשלח לכם את כסף מחירם. נא, אל תשיבוני ריקם. עתה, הנני מחכה לתשובתכם באי-סבלנות. בברכת ציון והתחיה.³² שלום ישראל מהכפר וזאזאת ביקש חוברות, ספרים ועיתונים בעברית לקבוצת פעילים בכפרו. פוליאקוב, ממזכירות 'הקיבוץ המאוחד' בתל-אביב, ביקש שיכתוב בכתב עברי רגיל, כי "התקשינו בקריאת המכתב שנכתב בכתב רש"י". בנוסף הוא הציע להיות בקשר עם קבוצת 'רגבים' [הגרעין הצפון אפריקאי, ד.ב.] שהפיקה חומר לצפון אפריקה [...] "מאחר ואין ביכולתנו לשלוח במיוחד לכול חבר הוצאות ספרותיות".³³ כך, למעשה התגבשה הגישה ה'אימפריאליסטית' של הסוכנות היהודית אותה הציג וילנסקי לשרת, ראש מחלקת המדיניות של הסוכנות, שהתבטאה בדרישה לרכז את הפניות באמצעות הפדרציה הציונית בקזבלנקה. גם מצדו 'הקיבוץ המאוחד' לא הייתה נכונות לשאת בעלויות הרכישה ומשלוח הספרים למרוקו. לא נמצאו אסמכתאות שפניות אלה נענו.

הנכונות לשלם עבור הספרים העידה שהבקשות לא נועדו להשיג ספרים בחינם ושיש מחיר ללימוד השפה. סגנון המכתבים זהה למדיי, עברית מליצית- מקראית וגם בכתב רש"י שנועדה

²⁸ אצ"מ A230/140/a. פנייה של אלקבץ יחיאל- ויקטור, רחוב קפיטן הרוה סמטת דליא 53, קזבלנקה. (י"א טבת, תש"ד); אצ"מ A230/140a. פנייה של אלחיאני יחיא, רחוב טנקר סמטת בוהייב 34, קזבלנקה. (י"ד טבת, תש"ד); אצ"מ A230/140/a. פנייה של אלמוזנינו אלברט, סמטת אלצידרה 21, קזבלנקה (ט' טבת, תש"ד); אצ"מ A230/140a. פנייה אליהו אוחיון מרחוב האנגלים סמטת בנסאלם 4, קזבלנקה (כ"ט אדר, תש"ד); אצ"מ A230/140a. פנייה שמעון ממון, רחוב סאפי 166, קזבלנקה; לפי כתב היד במכתבים, החופפים בתאריכים, הם נכתבו על ידי אותו אדם שכנראה עסק בכתובה תמה של מכתבים מעין אלה. ²⁹ אצ"מ S32/2. מאת חביב דוד טולידאנו, 'המלח החדש', מקנס אל ההסתדרות הציונית ומחלקת הנוער. (8.9.47). (12.9.47).

³⁰ אצ"מ S5/794. מאת מאיר עמאר למחלקת העלייה. (15.2.44); עמאר, מאיר (מכנאס), הצלחת הפעולה העברית. עם וספר. אלול תש"ה; ותשובת ליאון אריה לויטרבך, מנהל מחלקת הארגון. (6.6.44).

³¹ אי"ט 2-12/38/10. ממזכירות 'הקיבוץ המאוחד' אל השליח אלפרד במרוקו. (16.5.48). מכתבה של הקבוצה מספרו נשלח לפני הכרזת המדינה לכן הובא כאן, כי הוא עדיין בתקופה הנסקרת אף שהפנייה לא נמצאה בתיק; אצ"מ S32/2. רפאל אביטבול מספרו ליצחק ורפל. (כ"ה אייר, תש"ו).

³² אי"ט 2-12/33/2. מכתב מיפרח יהודה, קזבלנקה לקיבוץ המאוחד. (א' תמוז, תש"ז). ³³ אי"ט 2-12/33/2. מאת שלום ישראל, וזאזאת, מרוקו אל 'הקיבוץ המאוחד' (תש"ז) ותשובת פוליאקוב. (17.7.47).

לפרוט על נימי הנמען בכדי להשיג את המטרה הנכספת – השפה העברית. עם זאת, כתיבה זו אפשר שביטאה את המרחק הרוחני בין העברית בפלשתינה-א"י לבין זו במרוקו כמו המרחק הפיסי ביניהן. הבקשות לקבלת ספרים היו בבחינת "ונשלמה פרים שפתינו"³⁴ היו ביטוי נאמן ל'פעילות' הציונית הפאסיבית והלא מגשימה במרוקו.

לימוד השפה העברית בתוניס³⁵: היהודים התוניסאים ניהלו התכתבות ולא דווקא בעברית. יוסף גז כתב בצרפתית לד"ר ברוך בן שלום, מנהל מחלקת הנוער בסוכנות היהודית, והודה לו על החומרים שקיבל עד כה וביקש בנוסף מפת ארץ ישראל ואת הספר 'תולדות הציונות'.³⁶ לא נודע אם קיבל את מבוקשו. מ.אסוס כתב גם הוא בצרפתית לבן שלום והודה לו על הספרים והפרסומים ששלח שסייעו לקשר עם יהודי הארץ. הוא סיפר על קבוצת חברים המעוניינת לפתוח קורס לעברית והם זקוקים למילון עברי-צרפתי-עברי. בסוף המכתב הופיעה רשימת הספרים הדרושים לקבוצה: תקופת המקרא; ימי הביניים והזמן המודרני; אישים ציונים דגולים; הפוליטיקה המפלגתית בפלסטין, רוויזיוניזם וסוציאליזם. בהערה המחלקה בכתב יד על המכתב צוין שלא ראוי לשלוח ספרים על פוליטיקה.³⁷ הערה שהדהדה עם רעיון 'החלוץ האחד'. מכתבו של אליעזר טייטו, צעיר מביסקרה אלג'יר, היה חריג בין המכתבים, הוא ביקש 'חבר לעטי' עם נער או נערה ולא ספרי לימוד.³⁸

פנייה יוצאת דופן הגיעה לד"ר ליאופולד ברטוואס, ראש המשרד הארץ ישראלי בתוניסיה, מיהודה כהן, חבר בתנועת 'אוהבי ציון' מסאפקס שהצטרף לגרעין ב'קבוצת יבנה', שביקש לספק ספרי וחומרי לימוד בעברית לחברי התנועה שנשארו בתוניס. הפנייה נועדה לתמוך בחבריו לתנועה וגם רמזה על אזלת ידו של המשרד הארץ ישראלי בתוניס. חברי הגרעין התוניסאי בקבוצת יבנה קיבלו מכתב מג'ירבה ונתבקשו לשלוח עיתונים כדי להתעדכן בנעשה בארץ.³⁹ כלומר, החברים בתוניס סמכו על חבריהם שעלו ארצה לפנייהם שישלחו להם חומר בעברית.

לימוד השפה העברית באלג'יר⁴⁰: בהתכתבות בין יוסף ישראל מדיוני מאוראן, למזכירות 'הקיבוץ המאוחד' הוא דיווח על 'הקיבוץ' שהוקם ועל פעילות 'גדוד הצופים' בעירו וביקש לדעת מהי חלוציות. במכתב נוסף פירט מדיוני את תהליך הכשרת המורים של 'כל ישראל חברים' ('כיי"ח') שעסק בחינוך פורמלי בעוד שלימודי עברית התנהלו במסגרות לא פורמליות בערבים. הוא ביקש ללמוד הוראת עברית בחו"ל או בארץ כיוון שבעירו לא פעל סמינר למורים. משה קליגר, ממזכירות 'הקיבוץ המאוחד', ענה לו ש"נעמו לנו השורות הספורות בעברית בהן פתחת את מכתבך". אך על האפשרות ללמוד בסמינר למורים לא הובטח לו דבר. התשובה עודדה אותו להתכונן לעלות ארצה ולהשתקע בקיבוץ, כי [...] "שם ההגשמה של עבודת הכפיים מלאה".⁴¹ פנייה זו הייתה שונה מהפניות עד כה. מדיוני בדק אפשרות להכשיר עצמו להוראה שלא כמו

³⁴ הושע. פרק יד'. פסוק ג'.

³⁵ פרץ, הוראת השפה העברית. עמ' 61

³⁶ אצ"מ S32/280. פנייה של יוסף גז לבן שלום מהסוכנות היהודית. (28.10.47).

³⁷ אצ"מ S32/284. מכתבו של מ. אסוס, רחוב באב סוריק 6, תוניס, אל בן שלום מנהל מחלקת הנוער של הסוכנות היהודית ירושלים. (2.9.1946).

³⁸ אי"ט 2-12/38/10. מכתב של אליעזר טייטו. (9.9.45).

³⁹ אצ"מ S32/284. מכתב מאת יהודה כהן מקבוצת יבנה לד"ר ברטוואס. (ללא תאריך). אצ"ד 315/200/007. מאת תנועת 'עטרת ציון' בג'ירבה אל חברי הגרעין בקיבוץ יבנה. בצירוף מכתב מהקיבוץ הדתי. (10.3.46).

⁴⁰ פינגרהוט, מצב העברית באלג'יר. עמ' 71

⁴¹ אי"ט 2-12/38/10. התכתבות בין ישראל מדיוני עם משה קליגר מ'הקיבוץ המאוחד'. (45.1.8); (1.10.45). קליגר טעה בתשובתו: שמו של הפונה היה יוסף עמנואל אל מדיוני.

חבריו במרוקו ובתוניס שביקשו ספרים ועיתונים. יתכן שהוא התכוון לייסד תשתית לסמינר למורים כדי להכין סגל הוראה בשפה העברית. הפנייה העלתה לסדר היום את צורכיה של קהילה. לבקשה מעין זו לא נעו הגורמים בארץ מאחר ומטרת התנועה הציונית הייתה לבנות תשתיות אלה בפלשתינה-א"י ולא בחוץ לארץ.

התכתבויות אלה⁴² ביטאו פעילות ציונית ספורדית של יחידים בתוניס, אלג'יר ומרוקו שלא פעלו בחסות ובפיקוח או שליטה של ארגון ציוני רשמי של ההסתדרות הציונית או הסוכנות היהודית. הגוף שצריך היה לתווך ביניהם – הסוכנות היהודית – לא עמד בפרץ הבקשות והעלה דרישה לרכז את הפעילות, הדרישה הופנתה בעיקר ליחידים במרוקו, באמצעות הפדרציה הציונית. אך הפעילים בקהילות היו להוטים ללמד וללמוד עברית העדיפו לפנות ישירות לגופים הקשורים עם הסוכנות היהודית ולבקש חומרי לימוד בעברית. ברוב המכתבים הובעה נכונות לשלם עבור הספרים, חומרי הלימוד והעיתונים שקיבלו.

הפניות לסוכנות היהודית ול'ברית עברית עולמית' (ב.ע.ע) נועדו לעקוף את האידיאולוגיות הפוליטיות שיובאו בידי השליחים לצפון אפריקה והחלו להכות שורשים במגרב. השליחים ביקשו מתנועותיהם בעיקר חומרי הסברה [פרופגנדה ב.ד.] כדי לקדם את תפיסותיהם הפוליטיות. פריסתם הדלילה⁴³ של השליחים לא 'כיסתה' ערים רבות ברחבי המגרב ולכן הפניות של יחידים היו לגיטימיות והקשו על מוטת השליטה של הסוכנות היהודית. ריבוי הפניות האישיות היה תוצר של הפיצול הארגוני בקרב הקהילות היהודיות. פיצול בקהילות יהודיות הוא תופעה סוציולוגית מוכרת של העם היהודי בגולה -- הזדהות עם הקהילה יותר מאשר עם החברה הכללית [גמיינשאפט מול גזלדשאפט]. מציאות שזוהתה, כאמור, על ידי השליחים הראשונים פרידמן וכהן בצפון אפריקה, כ'הרגשה' ציונית רחבה, אך שטחית שמתבטאת ב'פרזיאולוגיה נבובה וריקה, שמאחוריה אין יסוד של ידיעות, אלא של הרגשה עמוקה יותר'.⁴⁴ הם חששו, שחוסר יעילות זה יפגע בפעילות התנועה הציונית במגרב וניסו לאחד את הגופים השונים. עם זאת, תיאום כזה נועד גם לשפר גם את השליטה והפיקוח על הפעילות הספורדית של אגודות שפעלו בקהילות היהודיות במגרב שהייתה וולונטרית. ניתן לטעון שפעילות ציונית לא מעשית זו היה 'נר' לרגלי הפעילים. ומטרתה העיקרית, כפי שטען צבי יהודה, הייתה לשמר הקשר עם תהליך התחייה של העם היהודי בפלשתינה-א"י.

פעילות 'ציונית' ספורדית של ארגונים וולונטריים במגרב ובלוב: פעילות ציונית ספורדית הייתה גם נחלת הארגונים היהודים בקהילות המגרב. לימוד העברית במגרב התנהל בבתי ספר, בסליאות [בתי כנסת, ב.ד.], תלמודי תורה ובמסגרות לא פורמליות של מועדונים, אגודות ותנועות נוער בקהילה.

ארגונים ללימוד השפה העברית עברית במרוקו: מאמרים שפורסמו ב'עם וספר' על התפתחות המוסדית הפורמלית והבלתי פורמלית של לימוד השפה העברית העידו על היקף לימוד העברית במרוקו ובטנג'יר.⁴⁵

⁴² בירחון 'עם וספר' (תש"ג-תש"ה) התפרמכתבי קוראים של יהודי המגרב ל'הברית העברית העולמית'.

⁴³ ברד, שליחות ושליחים. עמ' 145-189; בין השנים 1943 ועד להקמת המדינה פעלו השליחים הבאים בארצות המגרב. בלוב: נפתלי בר-גיורא, ישראל גוריליק, יאיר דואר, ווילו כץ; בתוניס: נפתלי בר-גיורא, יצחק טוביאנה, יגאל כהן, רחל כהן, יצחק לוזון, יהודה סאעדה, אפרים פרידמן, ברטה פרידמן, אפרים צור, כלב קסטל; באלג'יר: יאני אבידוב, רפאל חמל, יגאל כהן, יעקב קראוס, בן ציון כשדן, רבקה כשדן, אפרים פרידמן, אפרים צור, כלב קסטל, דוד הורוביץ במרוקו: יגאל כהן אפרים פרידמן, נדיה כהן ורחל כהן.

⁴⁴ אי"ט 2-12/38/10. מאת פרידמן אפרים מאלג'יר למשה קליגר לשכת דרור החלוץ, פריס. (2.3.45). עמ' 2.

⁴⁵ ביטון, מאמצים עבריים בקזבלנקה. עמ' 60; בן מלכא, התפתחות העברית בטנג'יר עמ' 67.

פנחס חסין, מורה לעברית מקזבלנקה שלימד בשעורי ערב של 'החברה להפצת התרבות העברית - חובבי השפה', פנה ל'ב.ע.ע' וציין שאין בידיהם ספרים ללימוד השפה "אם המכשירים חסרים במה יעבוד האמן?" להערכתו, המחסור במשאבים לא סייע להפצת השפה והתרבות העברית ואף מנע הקמת מוסדות לימוד נוספים בערי מרוקו בהן נהג לבקר. המצב הטריד אותו ובלשונו הציונית [...] "כי מעיינות אין בנמצא ומאיפה ישאבו מים זכים לרוות צמאונם?" הוא ביקש [...] "ספרי לימוד ומדע, מילונים בעברית, מילון צרפתי-עברית ועיתונים". הוא אפילו ביקש לדעת מהם התנאים לקבלת סיוע כספי לקידום מטרות אלה. [...] ש"ימירו וישלחו ספרים ועיתונים בכול יום כקרבת התמיד!"⁴⁶ ההשוואה לקרבן התמיד היא סימבולית ומתבקשת מארגון 'חובבי השפה' והעידה על החשיבות של שתוף הפעולה בקבלה שוטפת של ספרים מפלשתינה-א"י.

אלמלח סאלומון כתב ל'ב.ע.ע' וקיווה שבקשות תלמידיו ב'מגן דוד' לא ישכחו למרות שהוא פרש מאגודת 'מגן דוד' והקים "עם הרבה בחורים ובחורות את 'ברית החשמונאים' והכשיר שלושה מורים לעברית" [...] "ועתה השבח לאל אפילו הבנות יודעת לדבר עברית". הוא ביקש מילון עברי-צרפתי-עברי וספר תנ"ך.⁴⁷ מכתבו מעיד על פתיחות כלפי בנות שרצו ללמוד שפה עברית. יוסף ועאקנין, מאגודת 'מגן דוד' בקזבלנקה פנה אל הסתדרות הציונית וביקש לקבל ספרי קריאה של י.ל. גורדון, מיכה לבנון, שירי ביאליק, לוח הארץ לשנת תש"ה ואת השבועונים 'העולם' ו'עיתודת'. במכתב נוסף הביע נכונות לשלם תמורתם. על מכתב התשובה של הסוכנות היהודית נוספה הערה בכתב יד שיש להפנות את ועאקנין לפדרציה הציונית בקזבלנקה" [כך במקור, ב.ד.]⁴⁸ הערה זו הייתה מהצעדים הראשונים שנקטה הסוכנות היהודית במטרה לרכז את הפניות אליה בנושאים אלה לכתובת אחת בקזבלנקה - משרדי הפדרציה הציונית.

חנניה דאהאן, מסאלה, תיאר את מערכת החינוך בעירו כולל נתונים על מספר התלמידים, המורים ושכרם. בבית ספר 'אליאנס' (כ"ח) לימדו שנים עשר מורים 550 בנים ובנות בעשר כיתות. בתלמודי תורה לימדו תשעה מורים 500 בנים בתשע כיתות ובישיבה מורה אחד ל-12 תלמידים.⁴⁹ אפשר לזהות הבחנה בין 'תלמוד תורה' שלא היה פתוח בפני בנות לעומת בית ספר 'כ"ח' שבנות למדו בו.

שמואל אלמאליח שלח דוח מפורט על הוראת העברית הפורמלית בבתי הספר של 'כל ישראל חברים' ('כ"ח') בקזבלנקה בפרט ועל מערכת החינוך העברי במרוקו בכלל. להערכתו, "נחוץ שהמורים יהיו מוכנים למלא תפקיד זה". המורים היו חסרי הכשרה וניסיון וחלקם הסתפקו בתרגום פרשת השבוע לערבית. הוא הזכיר שבסאפי יש בית ספר שצויד בכל האמצעים, אך לא היה מנהל מתאים שיפקח על לימודי העברית. אלמאליח קבע נחרצות [...] ש"שעת האימפרוביזציה כבר חלפה ונחוץ לרכז את לימודי העברית". מכאן עולה ביקורת כלפי שיטות הלימוד המאולתרות שנהגו במרוקו באותה עת. לצורך זה ביקש ספרים וחומרי לימוד [...] "בהם משתמשים בבתי ספר בארץ ישראל", בעלות של מאה לא"י והבטיח שכשיתאפשר יועבר

⁴⁶ אצ"מ A230/140a. מאת פנחס חסין תיבת דאר 171 קזבלאנקא אל ברית עברית עולמית תל אביב. (גי סיון, התש"ד). קרבן ה,מיד הוא קרבן שהוקרב יום יום בבית המקדש. בירושלים

⁴⁷ אצ"מ A230/140a. מכתבו של אלמלח סאלומון, רחוב סאפי 55, קזבלנקה. (כ"ו אב, התש"ד). יש אפשרות שהוא יזם את משלוח ארבעת המכתבים שלעיל לפי כתב היד הזהה.

⁴⁸ אצ"מ S5/794. מאת יוסף ועאקנין, רחוב קפיטן הירו, קזבלנקה, אל ההסתדרות הציונית ירושלים (12.7.44); 5.11.44.

⁴⁹ אי"ט 2-12/33/2. דוח מאת חנניה דאהאן על מערכת החינוך בסאלי מרוקו (16.1.47).

התשלום.⁵⁰ דיווחים אלה העידו על ההיבט הפורמלי של לימוד העברית בסטנדרטים גבוהים שהציב אלמאליח ללימוד השפה, קרי, שימוש בחומרים שנלמדו בבתי הספר בארץ ישראל. אך ניכר חסרונו של סמינר להכשרת מורים.

יוסף סבאג ממכנאס, חבר בתנועת 'ברית חלוצים דתיים' ('בח"ד'), הודה לורפל [יצחק רפאל, ב.ד.] מהמדור הדתי, על קבלת החומר "שישמש מכשיר חשוב להפצת רעיונותינו". הוא דיווח על 600 חברי 'בח"ד' במכנאס שעסקו בלימוד השפה העברית והוסיף שאומברטו שלמה נכון, נציג הסוכנות היהודית, ביקר בבית הספר העברי בעיר. סבאג ציין, שיירושלים במרוקו [מכנאס, ב.ד.] זקוקה לספרים בעברית ובצרפתית [...] "ובפרט על נושאים דתיים". ד"ר קורץ השיב לו שכל בקשותיו ימולאו. סבאג אישר את קבלת הספרים והחומרים שהרוו את [...] "צימאוננו הרוחני במקצת".⁵¹ הבקשה לקבל ספרים בנושאים דתיים אינה יוצאת דופן. אך הבקשה לקבל חומרים שיסייעו להפיץ את התפיסה של הפוהמ"ז שתנועת 'בח"ד' הייתה זרוע ליישום תהליך הקואופטציה לגייס קהל מסורתי למפלגה מאפיינת גם את פעילותם של שליחי 'הקיבוץ המאוחד' ושמגמות אלה עמדו בסתירה לתפיסת 'החלוץ האחד' שאמורה הייתה להימנע מיבוא של הפלגנות הפוליטית הארץ ישראלית למגרש שזה מכבר אבד עליו הכלח.

שמעון זאבאלי ניהל ההתכתבות אינטנסיבית עם מחלקות הסוכנות היהודית ו'ברית עברית עולמית'. זאבאלי דיווח בפרוטרוט על לימודי השפה העברית בשיעורי ערב לבחורים ובחורות באגודת 'מגן דוד' בקזבלנקה. הוא ציין, ש"האשה לא פחות מהאיש לוקחת רשות הדבור ועומדת על הבמה ומדברת" בבית הכנסת בו התקיים מועדון עברי בכל שבת. האם במרוקו 'מעמד האשה' היה חשוב כל כך או שהפנייה נועדה להישמע באוזני תנועה אידאולוגית שחרתה על דיגלה שיוויון מגדרי- הציונות. זאבאלי שאף לאחד את החברות 'חובבי השפה' – ללימוד עברית בערב, 'נעים זמירות' – 'אם הבנים' – שארגנה עונג שבת ולימוד עברית, 'שארל נטר' – שהתמקדה בפעילות ספורט ו'אליעזר בן יהודה' – שקידמה את הפצת השפה והתרבות. כאמור, השליחים 'התאומים' – פרידמן וכהן – ששהו במרוקו בתקופה זו, טענו שהם הצליחו בכך כבר בשליחותם הראשונה. אך לפי זאבאלי, הפדרציה הציונית בקזבלנקה לא נקטה כול פעולה כדי לאחד אגודות אלה. הוא הטיח בה ביקורת [...] "יש לנו נוער נלהב ואין לנו בעלי השפעה – והמשפיעים הם ציונים כשיש להם פנאי". לאחר סכסוך עם אגודת ראשי המועדון היהודי 'שארל נטר' עבר זאבאלי למאזאגן וביקש, שיזכרו אותו וישלחו לו ספרים לקריאה ואת עיתון 'הארץ'. הוא אישר קבלת גיליונות העיתון 'העולם' בצרפתית וציין בתשובתו שהתכוון לארגן בביתו במאזאגן ספרייה בסכום 50 לא"י לרכישת הספרים. לדבריו מאזאגאן הייתה קהילה יהודית קטנה [...] "שביקה מכל התנועות" כלומר, לא היו בה חברות או אגודות ללימוד עברית, למעט לימודי קודש, שירה ופיוט. הוא הקים בה תנועה ללימוד עברית כדי לקיים מנהג 'עונג שבת'. זאבאלי היה מתוסכל מתשובותיה של הסוכנות היהודית [...] "אין אנו יכולים לקיים קשרים עם יחידים, אלא רק עם גופים ציוניים ז.א. [זאת אומרת, ב.ד.] בראש וראשונה הפדרציות של הארצות השונות". על מכתבו השלישי, מיום 1.5.44, נענה [...] ש"אין אנו יכולים לספק באופן פרטי את דרישותיו של כל יחיד" והופנה לראשי הפדרציה היהודית בקזבלנקה שמואל דוד לוי ופול קלמרו. תגובתו הייתה חריפה וגדושה בנאצות כנגד ראשי הפדרציה הציונית. כשזאבאלי הבין שלא יעלה בידו לשנות את החלטת

⁵⁰ אצ"מ A230/140b. מאת שמואל אלמאליח, קזבלנקה אל הסוכנות היהודית. (10.4.45); אלמאליח, מצב החינוך. עמ' 71-72

⁵¹ אצ"מ S32/2, מאת י. סבאג, מכנאס אל יצחק ורפל המדור הדתי. (30.8.1946); אצ"מ S32/2. מאת יוסף סבאג/בח"ד מרוקו, מכנאס אל המדור הדתי. (21.4.48); אצ"מ S32/2. מאת ד"ר מ.א. קורץ, המדור הדתי, אל אברהם ימין לכריץ, מרוקו. (29.10.47).

הסוכנות היהודית, הוא פנה ליברית עברית עולמית וביקש לשלוח אליו קתלוג [קטלוג, ב.ד.] ספרים ישנים וחדשים להפצה לכול דורש.⁵² אך ניסיונו לתמרן בין גופים שונים של הממסד הציוני לא צלח. הסוכנות היהודית העדיפה לפעול מול ארגונים שבחסותה ולא מול יחידים. ואכן, דניאל לוי, מהנהלת מועדון 'שארל נטר', פנה לי.ב.ע.ע' כשבוע לאחר שזאבאלי קיבל את תשובת הסוכנות היהודית, וציין במכתבו שמועדון 'שארל נטר' החליט לרכז ממרוקו את הפניות לי.ב.ע.ע' ולהעבירן. בכך התייצב המועדון לימין הסוכנות היהודית. שבועיים לאחר מכתבו הראשון שלח לוי מכתב נוסף בו הודה לי.ב.ע.ע' על החלטתה לקדם את התרבות היהודית בגולה ותיאר את הפעילות במועדון 'שארל נטר'.⁵³ שהסתייעה בגרשון אדומי, חבר קיבוץ עין גב, וביקש להמשיך לשלוח חומרי לימוד למועדון את החשבון על הספרים שהתקבלו.⁵⁴ בכך למעשה ניתק לוי את קשריו של זאבאלי עם י.ב.ע.ע'.

קלוד מראלי מקבוצת 'ביאליק' מסניף הצופים בפאס, ביקש ממערכת 'רביבים' ספרי שירה ותמונה של ביאליק עבור חברי הקבוצה. בקשה סמלית ורלוונטית ללימוד השפה העברית.⁵⁵ אברהם ימין לכריץ, מתנועת 'בני עקיבא' במכנאס, פנה אף הוא למערכת 'רביבים' וביקש לשלוח מספר עותקים של 'הצופה לילדים' כדי "להשליט שלום בין חברינו הצעירים המתאבקים כמעט לקחתנו", וציין של 'בני עקיבא' קשר מיוחד עם [...] "המזרחים בבח"ד". ההתכתבות עם 'בח"ד' מכנאס נמשכה גם במהלך מלחמת העצמאות וי. הלוי לוי, מהמדור הדתי, עדכן את לכריץ במתרחש בארץ ובתנועה הקיבוצית הדתית. עם זאת, הלוי התלונן שחומרים שנשלחו למרוקו לא הגיעו ליעדם ואף הוחזרו לארץ, ודרש לקבל [...] "לא רק אישור על קבלת החומר, אלא גם דין וחשבון מלא על הפעולות השוטפות הנעשות לפחות אחת לחודש".⁵⁶ מעניין מדוע לכריץ ציין ש'לבני עקיבא' יש קשר מיוחד עם ה'מזרחיים' ב'בח"ד'. סתם ולא פירש.

מואיז סבאג וחבריו, שייסדו ה'חברה' להפצת השפה והספרות העברית בעיר סאפי, כתבו לי.ב.ע.ע' וביקשו לשלוח ספרי מדע, מילונים כדי "ללחום בהתבוללות ולשמור על הגחלת שלא תכבה". גם 'החברה' הייתה מוכנה לשלם עבור הספרים אם תימצא דרך להעברת התשלום.⁵⁷ משה אדרי, יו"ר ועד התנועה הציונית בטנג'יר, הודה על קבלת דברי דפוס מ'הקיבוץ המאוחד' ונימק את הפעילות המצומצמת בעירו בכך ש"התנועה צעירה ורכה ועבודתנו קשה מפני טעמים וסיבות מדיניות מובנים".⁵⁸ פנייתו באה ערב סיום מלחמת העולם השנייה.

שלמה דאדון, מזכיר 'קבוצת בן יהודה' בקזבלנקה שפעלה במסגרת אגודת 'מגן דוד', [אגודה שפעלה בחסות מועדון 'שארל נטר' בקזבלנקה, ב.ד.] דיווח לקיבוץ המאוחד שקיבל את הסכמת האגודה לנהל שיעורי ערב וללמד עברית לתלמידות ותלמידים כאחד ואישר קבלת דברי הדפוס

⁵² אצ"מ S5/494. מאת שמעון זאבאלי ת.ד. 344 קזבלאנקה אל ההסתדרות הציונית, ירושלים; אצ"מ A230/142a מאת שמעון זאבאלי ת"ד 344 קזבלאנקה אל 'ברית עברית עולמית'. (ד' אלול, תש"ד). המכתבים בתאריכים (1.5.44; 10.6.44; 15.10.45; 7.3.45). ת.ד. 111 מאזגאן; אצ"מ S5/794. תשובות מחלקת הארגון של הסוכנות היהודית (5.4.45; 5.6.44); 'העולם' יצא לאור בגרמנית ובעברית על ידי ההסתדרות הציונית.

⁵³ שמו של מועדון 'קרל נטר' הופיע בהתכתבויות גם כ'שארל נטר'.
⁵⁴ CZA A230/140a. Daniel Levy, Association La Jeunesse Juive 'Charles Netter, Casablanca a Berith Haivrit Halomith, Tel Aviv (24.6.44); CZA a230/141a. Shmuel David Levy, Magen David, Casablanca, Berith Haivrit Halomith. Tel Aviv. (14.6.44). (Both letters were translated by Mrak Alazam).

⁵⁵ אצ"מ S32/77. מכתבו של קלוד מראלי מפאס לסוכנות היהודית. (12.10.47).

⁵⁶ אצ"מ S32/2. מאת י. הלוי לוי המדור הדתי אל א. ימין לכריץ, מכנאס. (18.3.48); אצ"מ S32/2. מאת אברהם ימין לכריץ אל מערכת 'רביבים'. (יא' אב, תש"ז); התשלום עבור חומרים בעברית, ספרים, עיתונים ומילונים למרוקו בוצע לסוכנות היהודית באמצעות הפדרציות היהודיות במרוקו; אצ"מ S6/1986. המשרד הא"י במכנאס למחלקת העלייה; אצ"מ S6/1987. הסוכנות היהודית, ירושלים למשרד הא"י במכנאס.

⁵⁷ אצ"מ A230/140a. פניה של מואיז סבאג, רחוב אגאדיר 17, סאפי. (4.5.1944).

⁵⁸ אצ"מ 14-4/15. משה אדרי מטנג'יר לקיבוץ המאוחד בתל אביב. (26.2.45).

מ'הקיבוץ המאוחד'.⁵⁹ אגודת 'מגן דוד' הפעילה בקזבלנקה בית ספר בו למדו עברית לצד צרפתית כשפה שנייה.

פנייה ל'ברית עברית עולמית' מטעם 'חובבי השפה' – 'החברה להפצת השפה והתרבות העברית' שנוסדה בחודש אייר תש"ד בכאזא [היא קזבלנקה, כך במקור, ב.ד.], הגדירה את מטרת לימוד השפה העברית במלאח - לתקן ולהשלים את החסר בלימוד עברית לדור הצעיר. "הנוער העברי התועה ונודד בחוצות חפצה החברה הזאת להביא לחיקה ולחממו בתרבות העברית [...] דור הולך בלא שפה ודור בא ועושה מה שעשו אלה שקדמוהו". החברה ביקשה לשלוח ספרים, חוברות, עיתונים, מילונים למתחילים ולמתקדמים והייתה מוכנה לשלם עבור חומרים אלה.⁶⁰ הכמיהה לעברית ביטאה את ה'עשייה' הציונית במרוקו במונחים של לימוד עברית ולא של הגשמה. פעילות עונג שבת בערים שונות במרוקו מהדהדת עם פעילות 'עונג שבת על פי הדוגמה של 'שבת תרבות' שביאליק ייסד בתל-אביב.

ארגונים ללימוד השפה העברית בתוניס⁶¹: מזכירות תנועת הצופים בתוניס קיבלה כמות גדולה של ספרי היסטוריה ציונית, שירי ביאליק, וביקשה גם את ספריהם של גורדון והרב פישמן בצרפתית ומפה של פלסטין.⁶² חבר בתנועת 'יושבת ציון' בעיר בגיה, פנה גם הוא לקבל ספרים בהיסטוריה ציונית וארץ ישראל.⁶³ בראיון עם מרדכי כהן, מתנועת 'תורה ועבודה' ש'הבסיס לפעילות התנועה היה קבוצת 'דורשי גאולה ישראל' ('ידג"ל') שצמחה עם תנועת הנוער של בני עקיבא". כהן אישר קבלת ספרים רבים שחלקם היו בעברית, אנגלית וערבית. עם זאת, ציין שהפדרציה הציונית בתוניס [...] "לא מצאה עד היום מעון אשר בו יתאסף כל הנוער ותתקיים ספרייה בשמה". הכותב היה בדעה שהקמת ספרייה מרכזית תהיה מקור משיכה לנוער. הוא ביקש שהסוכנות היהודית תמשיך לשלוח ספרים כדי להפיצם ברחבי תוניס. הוא זיהה גם את המחסור במורים ומדריכים לעברית בתוניס כבעיה המרכזית בכל הקשור ללימוד השפה העברית.⁶⁴

ארגונים ללימוד השפה העברית באלג'יר: חברי תנועת 'צעירי ציון' מההכשרה בריווט, אלג'יר, ביקשו מ'הקיבוץ המאוחד' לשלוח חומרי חינוך ועיתונים שיצאו לאור על ידי הסתדרות העובדים כדי להכין צעירים לחיי הקיבוץ. התנועה אישרה למזכירות 'הקיבוץ המאוחד' את קבלת הספרים בעברית.⁶⁵

ארגונים ללימוד השפה העברית בטריפולי: בטריפולי שבלוב הכינו מילון מקומי בשלוש שפות כדי להקל על הלומדים. גם כאן בלטה הנכונות לאפשר לבנות ללמוד עברית. על הפרק עמדה הקמת ספרייה מרכזית כתשתית ללימוד עברית. ספרים היו 'משאב' של כוח ומילאו תפקיד במאבקים הפנימיים בקרב 'קבוצת בן יהודה' בטריפולי. כתבותיהם של זוארץ ולוזון⁶⁶ על החינוך העברי בטריפולי פורסמו בשנים 1945-1946 בעם וספרי' ביטאו את היקף הפעילות.

⁵⁹ אצ"מ A230/140a. מאת שלמה דאדון 'קבוצת בן יהודה' קזבלנקה אל מזכירות 'הקיבוץ המאוחד'. (כ"ג כסלו, תש"י). דאדון העפיל בספינה הראשונה 'יהודה הלוי', שהפליגה מצפון אפריקה.

⁶⁰ אצ"מ A230/140a. מאת 'חובבי השפה', רח' ראשל 6, כאזאבלאנקא, אל ברית עברית עולמית, תל אביב. (כ"ח תמוז, התש"ד).

⁶¹ ירושלמי, הפעולה העברית בטוניס. עמ' 74.

⁶² אצ"מ S32/280. מזכירות תנועת הצופים בתוניס אל מחלקת הנוער של הסוכנות היהודית. (22.12.47).

⁶³ אצ"מ S32/280. מאת נוער חלוצי 'יושבת ציון', בגיה תוניס אל ד"ר בן שלום (מנהל מחלקת הנוער של הסוכנות היהודית), ירושלים. (מאי 1947).

⁶⁴ אי"ט 16-12/29/18. ראיון עם מרדכי כהן, תורה ועבודה בתוניס. (12.1.84).

⁶⁵ אי"ט 2-12/38/10. מאת סאבאח אשר אל 'הקיבוץ המאוחד'. (גי כסלו, תש"ז); אי"ט 2-12/31/4. מאת הנוער החלוצי, 'דור צעירי ציון' אל מזכירות 'הקיבוץ המאוחד' (15.10.47) יש תרגום מצרפתית בתיק.

⁶⁶ זוארץ, החינוך העברי בטריפולי; לוזון. החינוך העברי בטריפולי... עמ' 61.

הקובץ הראשון בעברית של חומרי לימוד בסיסיים לשפה הופק בתעתיק ותרגום לאיטלקית, ערבית ולטינית ויצא לאור על ידי מחלקת התרבות של תנועת 'בן-יהודה' בטרפולי. הקובץ הודפס בדפוס אברהם תשובה⁶⁷ והעיד על רמת הארגון של הקהילה שהפעילה בית דפוס. רחל סימון כתבה על הקמת בית ספר 'התקווה', בשנת 1932, שלמדו בשפה העברית. מספר התלמידים והתלמידות גדל מ-20 ל-512 במהלך שנת הפתיחה. שש שנים מאוחר יותר למדו בו כבר 1,200 תלמידים ותלמידות. לאורך השנים מספר התלמידות היה גבוה ממספר התלמידים בבית הספר.⁶⁸

'חברת המוכיחים' מטרפולי ביקשה ספרים בעלי תוכן דתי כדי לחזק את החוגים 'תיקון כרת' ו'שומרי שבת' שהחברה הפעילה בעיר.⁶⁹ לינה סרוסי, מקבוצת 'חנה סנש', הודתה להסתדרות הציונית על קבלת ספרים. "לא היה קץ לשמחתנו כאשר נוכחנו בעובדות את האיגרת המלאה לבנות בגולה אשר עיניהן תלויות לארצן, לבנותה יחד עם אחיותינו החלוצות".⁷⁰ רחל מנגאגי מתנועת הנוער 'בן-יהודה' פנתה למדור הדתי וביקשה לדעת מדוע מכתבה מחודש אפריל 1947 לא נענה. היא צירפה דוח על הפעילות בטרפולי והזכירה את הפיצול בקבוצת 'בן-יהודה' שהגיע לכדי מריבה בין החברים שהוציאו ספרים ללא רשות מספריית התנועה. לאחר זמן נרגעו הרוחות והתנועה חזרה לפעול גם עם החברים שנטשו אותה במהלך הסכסוך.⁷¹

קבוצת תלמידים משיבת 'נווה שלום' פנתה לסוכנות היהודית, כחודשיים לפני ההכרזה על הקמת מדינת ישראל וגילתה עניין בקשר מכתבים עם ילדי הארץ מכיתות ז'-ח'. על החתום היו משה דאבוש, מאמוס לגאלי ועמישדי זרדאב.⁷² הפנייה העידה לא רק על הצורך ללמוד עברית אלא גם על הצורך בקשר עם בני קבוצת גיל דומה בארץ ישראל.

התכתבויות אלה מהמגרב ביטאו ניסיונות של ארגונים וולונטריים ושל יחידים ממרוקו, תוניס, אלג'יר ולוב לשמר את הקשר עם היישוב כדי לקדם את לימוד השפה העברית ותרבותה בארצותיהם. ההתכתבויות נמשכו מספר שנים ולנמענים נאמר שהתשלום עבור הספרים יבוצע כאשר תוסדר ההעברה הכספית. הנכונות לשלם עבור חומרי הלימוד לא הרתיעה את הפונים שביקשו להתבשר באורה של העברית. ריבוי הפניות התקבל בהסתייגות מנהלי המחלקות בסוכנות היהודית והתנועות הפוליטיות בפלשתינה-א"י והצורך בריכוז הפניות ניכר בתשובות גופים אלה. הסוכנות היהודית לא הייתה מעוניינת לאבד שליטה במרחב העצום של המגרב. אספקת חומרי הסברה על הציונית וחומרים ללימוד עברית היו בין מטרותיה של התנועה הציונית. אלא שהיקף הבקשות הספורדיות של יחידים ושל ארגונים וולונטריים עמדו כאבן נגף בדרכה המרכזית של הסוכנות היהודית. שפת המכתבים הייתה מליצית ובעיני הקורא הייתה עשויה להישמע כחנופה. הייתה זו שפת המקרא ושפת חז"ל – העברית היחידה המדוברת בקהילות המגרב. מפליא שהפעילים הכירו שמות של ספרים בציונות ועורכי מילונים בעברית-צרפתית-עברית בעוד שהיו בין פקידי הסוכנות שהתקשו בקריאת כתב רש"י.

67 אצ"מ DD1/7854. קובץ לימוד עברית שנה ראשונה תש"ד.

68 סימון, רחל. התנועה העברית בלוב. עמ' 182-193.

69 אצ"מ S32/123. מאת שלום חדאד ס"ט, חברת המוכיחים, טריפולי לידי מחלקת הפועל העברי-הדתי. (י' באדר ב', תשי"ו). 'חברת המוכיחים' הייתה מעין שומר סף דתי בטרפולי.

70 אצ"מ S32/123. מאת לינה סרוסי למחלקת הנוער של ההסתדרות הציונית. (8.5.47); S32/123. מאת לינה סרוסי למחלקת הנוער של ההסתדרות הציונית. (8.5.47).

71 אצ"מ S32/123. מאת רחל מנגאגי, תנועת 'בן-יהודה', טריפולי למדור הדתי. (20.8.47).

72 אצ"מ S32/123. מאת ילדי ישיבת 'נווה שלום' טריפולי אל הסוכנות היהודית. (20.2.48).

מאבקה של הסוכנות היהודית להשליט את חסותה על פעילות ספורדית של יחידים וארגונים וולונטריים במגרב היה ניסיון לשלוט בפעילות הציונית תחת מסגרת אחת. הדרישה לרכז את הפעילות הציונית במרוקו עלתה, כבר במפגש של חיים ברלס עם יוסף לוי בקונגרס הציוני בלונדון בשנת 1935.⁷³ יעידו על כך הגופים הוולונטריים שניסו לשמר את עצמאות הקהילות היהודיות בערים הגדולות במרוקו ולא נתמכו על ידי הסוכנות היהודית שניסתה להרחיב את שליטתה על פעילות זו במגרב. הגיבוי שאגודת 'שארל נטר' בקזבלנקה קיבלה מהסוכנות היהודית ו'ברית עברית עולמית' הייתה טקטיקה שהסוכנות היהודית נקטה כדי לא לבזר את קשריה וכוחה ברחבי מרוקו ונועדה לחזק את שליטתה על הארגונים הוולונטריים שפעלו שם.

חנה אברהמי, חברת הגרעין הצפון אפריקאי לבית אורן, ציינה שהשליחים הארץ ישראלים בשליחותם הראשונה והשנייה לא פעלו בחלל ריק. פעילותם הייתה אמנם בהיקף מצומצם, אך סיפקה תשתית לפיתוח תנועת 'החלוץ ההסתדרותי האחיד' שמטרתה הייתה [...] "חיסול הגולה בצפון אפריקה".⁷⁴ נוספה לה הפעילות החינוכית של השליחים ומודל ההכשרה החלוצית, סמי-חקלאית, הצפון אפריקאי. הקהילה היהודית בארצות אלה תמכה בפעילות הציונית הזו והעמידה לה משאבים שסייעו להכין את הרקע לעלייה במהלך מלחמת העולם השנייה ולטובת מפעל ההעפלה מארצות המגרב אחרי המלחמה.

מדיניות העלייה כלפי יהדות המגרב המשיכה להעדיף פליטים יהודים מאירופה ופליטים יהודים אירופאים ששהו במגרב על פני יהודים ממרוקו, אלג'יר, תוניס ולוב. ולמרות זאת הצליחו השליחים לשכנע את המוסד לעלייה ב' לספק שלוש ספינות כדי להעלות יהודים מצפון אפריקה.

מקורות ביבליוגרפיים

אבוטבול, סם. ההעפלה מצפון-אפריקה. במערכה, שנה ז', גיליון 7 מס' 79, (מרחשון תשכ"ח), עמ' 16-17.

אביגור (מאירוב) שאול. לסיכומו של מפעל ההעפלה. עמ' 31-51. בתוך: אביגור, שאול (עורך). עם דור ההגנה- פרשיות ודמויות. הוצאת מערכות, תל-אביב, תשי"א.

אביזוהר, מאיר. ביקור בן גוריון במחנות העקורים ותפיסתו הלאומית בתום מלחמת העולם השנייה. עמ' 253-271. בתוך: פינקוס, בנימין (עורך). יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה 1944-1948. אוניברסיטת בן גוריון, באר-שבע, 1987.

אביטבול, מיכאל. הפעילות הציונית בצפון-אפריקה עד סוף מלחמת העולם השנייה. פעמים 2, חוב' 1, (תשל"ט), עמ' 65-91.

אבנרי, אורי. אופטימיסט. כרך א, ידיעות אחרונות, תל-אביב, 2014. אבנרי, יצחק. ההסתדרות הציונית והעלייה הבלתי ליגאלית לא"י מראשית הכיבוש הבריטי ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה. חיבור לתואר דוקטור. אוניברסיטת תל-אביב, 1979.

אבנרי, יצחק. מרד העלייה- תוכניתו של בן גוריון לעלייה בלתי ליגאלית. קתדרה, מס' 44, (תשמ"ז), עמ' 126-157.

⁷³ אצ"מ S6/1979. מכתבו של חיים ברלס מנהל מחלקת העלייה הסוכנות היהודית למר יוסף לוי, פאס מרוקו. (28.11.35).

⁷⁴ אברהמי, חנה. ראשיתה של התנועה הציונית החלוצית בצפון אפריקה 1943-1948. שורשים במזרח. א'. 1986. עמ' 63.

- אבנרי, ל. אריה. המאבק בספר הלבן והקמת המוסד לעלייה ב'. שורשים, כרך ג', (תשמ"ב), עמ' 213-245.
- אברבנאל, אדגר. עם פליטים יהודים מצפון-אפריקה. הד המזרח, שנה ו', גל' 34, (4.7.1949), עמ' 14.
- אברהמי, חנה. ראשיתה של התנועה הציונית החלוצית בצפון-אפריקה 1943-1948. שורשים במזרח, כרך א', (1986), עמ' 191-240.
- אורן, מנחם. *להתחיל אחרת לחיות אחרת תנועות הנוער במחנות המעפילים בקפריסין 1948-1946*. יד טבנקין, רמת אפעל, 1984.
- אורן, מנחם. מנגד תראה את הארץ חינוך הנוער בקפריסין, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, תשמ"ה.
- אלמאליח, אברהם. מעפילי צפון-אפריקה בקפריסין, הד המזרח, תש"ו, (20.11.1945), עמ' 12-11.
- אפרת, אהרן. 'השומר הצעיר' בהכשרה משולש ההגשמה: הכשרה-עלייה-העפלה. מאסף, לחקר התנועה הציונית והסוציאליזם, חוב' י"ז, (תשמ"ז), עמ' 138-148.
- אהרני, ראובן. *מטות תורן. ספינות ההעפלה והרכש לאחר מלחמת העולם השנייה*. יד טבנקין, רמת אפעל, 1997, עמ' 50.
- ארגוב, לוי. זיכרונות משליחות במרסיי. עמ' 134-145. בתוך: שירן, אסנת (עורכת). *הזירה הימית מראשית ההעפלה עד ראשית המדינה 1949-1934 מחקרים ותעודות*. יד טבנקין, רמת אפעל, 2007.
- ב. מכתב מקפריסין מיום 21.11.1947. הסוכנות-היהודית המדור לשליחים, ממכתבי השליחים, ו', אדר ב', ירושלים, תש"ח.
- בוגנר, נחום. *אי הגירוש. מחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948*. עם עובד, תל-אביב, 1991.
- בוגנר, נחום. *ספינות המרי העפלה 1945-1948*. משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תל-אביב, 1993.
- בוגנר, נחום. חלמיש, אביבה וזרטל, עידית. תרומת ההעפלה במאבק נגד הבריטים 1945-1947. חוב' י"א. יד טבנקין, רמת אפעל, 1991.
- בזיז, אורנא. פליט בלגי במרוקו בין השנים 1940-1942. פעמים, חוב' 114-115, (תשס"ח), עמ' 149-255.
- בלאיש, יוסף. חיים. חלוצים מצפון אפריקה בארץ ישראל. הד המזרח, כ"ח תשרי, תש"ו, (5.10.1945), עמ' 9.
- בן-דוד, יהודה. *ההגנה באירופה*. יד טבנקין רמת אפעל, 1995.
- בן-דוד, יהודה. *חרב בנכר. מעלילות ה'הגנה' באירופה 1945-1948*. משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תל-אביב, 1978.
- בן-חיים, פרידמן, אפרים. ההעפלה מצפון-אפריקה: שלש אניות 1947. שורשים במזרח, כרך ג', (תשמ"ו), עמ' 241-320.
- בן-חיים, פרידמן, אפרים. שליחות לגולה 1945-1948. עמ' 551-554. יד טבנקין, רמת אפעל, 1989.
- בן-חיים, אפרים. השליחות הארץ-ישראלית לצפון-אפריקה התקופה הראשונה 1948/9-1943, עמ' 4-17. בתוך: יום העיון הראשון: *ההגנה, המחותרת, ההעפלה ואסירי ציון בצפון-*

אפריקה. הוצאת ארגון פעילי המחותרת וההעפלה ואסירי ציון בצפון-אפריקה. יד טבנקין, רמת אפעל, 1987.

בן-יוסף, יצחק. *מכתבים מקפריסין*. ספרית תרמיל, תל-אביב, 1973.

בן-צבי, יצחק. *נדחי ישראל*. יד בן-צבי, ירושלים, תשכ"ז.

בן-שמחון, רפאל. עליית יהודי מרוקו לארץ ישראל לא פסקה על-אף התנאים הקשים וסכנת הדרכים. במערכה, גיליון 260, (אוגוסט 1982), עמ' 12-13 ו-25.

בסוק, משה. *ספר המעפילים*. ההסתדרות הציונית, ירושלים, תש"ז.

בראגינסקי, יהודה. *עם חותר אל החוף*. הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, תשכ"ה.

בר-אשר, שלום. קווים לתולדות המחותרת וההעפלה מצפון-אפריקה. שנה בשנה. (תשנ"ה), עמ' 449-454.

ברד, שלמה. שליחות ושליחים לארצות האסלאם 1948-1972. שורשים במזרח, כרך ג', (1991), עמ' 4-65.

ברד, שלמה. שליחות ושליחים לארצות המזרח. שורשים במזרח, כרך א', (1986), עמ' 145-189.

ברלס, חיים. *הצלה בימי שואה*. הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, תשל"ה.

ברמן, אריה. *אוניות המלחמה של המעפילים*. הוצאת אריה ניר, תל-אביב, 2009.

גיל, בנימין. *שלושים שנות עלייה 1919-1949*. דפי עלייה. הסוכנות-היהודית, ירושלים, תש"י.

גלבר, יואב. מ'אל תעלו' עד חוק השבות: לבטים ותמורות בגישה הציונית לעלייה. עמ' 249-282.

בתוך: הכהן, דבורה (עורכת). *קיבוץ גלויות עלייה לא"י - מיתוס או מציאות*. מרכז זלמן שזר. ירושלים, תשנ"ח.

גנוז, יצחק. דפי יומן של נערים מעפילי אקסודוס. משואה, כרך כ"ה, (אפריל 1997), עמ' 179-186.

דואר, יאיר. שליחותי להחלוץ הצעירי באלכסנדריה 1946-1947. שורשים במזרח, כרך ד', (1998), עמ' 283-304.

דומיניץ, יהודה. *עליה והגירה בשנות מצוקה ובימי תקומה*. מוסד ביאליק, ירושלים, 2000.

דרויאן, ניצה. על הציונות בקרב ארצות האסלאם. כיוונים, חוב' 28, (אוגוסט 1985), עמ' 85-92.

הדר, (שכנר) יחזקאל. עם הפעילים והמעפילים של 'החלוץ האחיד' עמ' 33-34. בתוך: ליבר, רוש ותורי אברהם (עורכים). *נתיבי הצלה והעפלה המרכז לגולה באיטליה 1944-1948*. דפוס סגל, תל-אביב, 1984.

הדר, דוד. העפלה כדרך להצלה (מאמר ביקורת). דפים לחקר תקופת השואה, מאסף ז' (1989). עמ' 206-214.

הדרי וניה, זאב. *המוסד לעלייה ב' יומן מבצעים - פאריס 1947*. אוניברסיטת בן גוריון, באר-שבע, תשנ"א.

הדרי, וניה, זאב. *פליטים מנצחים אימפריה פרשיות עליה ב' 1945-1948*. הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, תשמ"ה.

הדרי, (וניה), זאב. אהוד אבריאל ותקופתו (הרצאה), עמ' 271-273. בתוך: פינקוס, בנימין. *יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה 1944-1948*. אוניברסיטת בן גוריון, באר-שבע, 1987.

הירשברג, חיים. *תולדות היהודים באפריקה הצפונית: התפוצה בארצות המגרב מימי קדם ועד זמננו*. מוסד ביאליק, ירושלים, 1965.

הכהן, דבורה. תוכנית המיליון. תוכניתו של דוד בן גוריון לעלייה המונית בשנים 1942-1945. משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תל-אביב. 1994.

הכהן, דבורה. התוכנית לקליטת מיליון עולים בראשית שנות הארבעים. המכון לחקר תולדות קרן הקיימת לישראל הקרקע וישוב הארץ, 1995.

הראל, איסר. ארגון ההעפלה והעלייה ממרוקו. עמ' 371-376. בתוך: שטרית, יוסף וסעדון, חיים (עורכים). מקדם ומים, כרך ז', (2000), אוניברסיטת חיפה.

הראל, חיה. קול קורא של הרצל אל יהודי צפון-אפריקה. כיוונים, חוב' 11-12, (דצמבר 1997), עמ' 48-49.

ויינר, חנה, דליה, עופר. פרשת קלאודו-שאבאץ. עם עובד, 1992, תל-אביב.

וינשטיין, מנחם. ציונות דתית בשולי ארץ-ישראל תנועת תורה ועבודה - במחנות המעצר בקפריסין. הוצאת סביון, 2001.

ויץ, יחיעם. הצלה או גאולה: ניגוד או השלמה. משואה, כרך י"ח, (אפריל 1990), עמ' 32-42.

ויץ, יחיעם. שאלת הפליטים היהודים במדיניות הציונית. קתדרה, חוב' 55, (ניסן תש"ן), עמ' 162-174.

ויץ, יחיעם. מודעות וחוסר אונים מפא"י לנוכח השואה - 1943-1945. יד-בן-צבי, ירושלים, 1994.

זהר, אברהם ופעיל, מאיר. (עורכים). הפלמ"ח הימי (הפלי"ס). משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תל-אביב, 2001.

זמוש, עזריאל. גרעין גאולים מעולי קפריסין. עמודים, בטאון הקיבוץ הדתי, מנחם אב, תשמ"ד.

זרטל עדית. נפשות נעלמות-המעפילים והמוסד לעלייה ב' במאבק להקמת המדינה ולאחריה. הציונות מאסף, י"ד, 1989, עמ' 107-126.

זרטל, עדית. בין מוסר לפוליטיקה. העלייה הבלתי-ליגאלית בתפישותיהם של מנהיגי היישוב בין הקונגרס הציוני העשרים לקונגרס הציוני העשרים ואחד. עמ' 87-107. בתוך: שפירא, אניטה (עורכת). העפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. עם עובד, תל-אביב, 1990.

זרטל, עדית. זהבם של יהודים. עם עובד, תל-אביב, 1996.

חלמיש, אביבה. ההעפלה: ערכים, מיתוס ומציאות. עמ' 86-98. בתוך: גוברין, נורית (עורכת). נקודת תצפית תרבות וחברה בארץ ישראל. תל-אביב, תשמ"ח.

חלמיש, אביבה. הקרב על אקסודוס מול חופי הארץ. עמ' 302-333. בתוך שפירא, אניטה (עורכת). העפלה מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב, 1990.

חלמיש, אביבה. אקסודוס הסיפור האמתי. עם עובד, תל-אביב, 1996.

חלמיש, אביבה. מדיניות העלייה בשנות השלושים: בין 'גאולה' ל'הצלה'. זמנים. רבעון להיסטוריה, חוב' 58 (אביב 1997), עמ' 86-99.

חלמיש, אביבה. 'עלייה סלקטיבית' ברעיון, במעשה ובהיסטוריוגרפיה הציונית. עמ' 185-202. בתוך: שפירא, אניטה, ריינהרץ, יהודה והריס, יעקב (עורכים). עידן הציונות. מרכז זלמן שזר, ירושלים 2000.

חלמיש, אביבה. עלייה לפי יכולת הקליטה הכלכלית. העקרונות המנחים, דרכי הביצוע וההשלכות הדמוגרפיות של מדיניות העלייה בין מלחמות העולם. עמ' 178-216. בתוך: בראלי,

אבי וקרלינסקי, נחום (עורכים). כלכלה וחברה בימי המנדט 1918-1948. אוניברסיטת בן גוריון, באר שבע, 2003.

חלמיש, אביבה. במרוץ כפול נגד הזמן. מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים. יד בן-צבי, ירושלים, 2006.

חלמיש, אביבה. מימנוף ליאגרוף, חלקה של ההעפלה במאבק על ארץ-ישראל 1945-1948. עמ' 63-85. בתוך: שירן, אסנת (עורכת). הזירה הימית מראשית ההעפלה עד להקמת המדינה 1949-1934 מחקרים ותעודות. עלי זית כרך ז'. יד טבנקין, רמת אפעל, 2007.

חמל, רפאל. בתוך: שליחות לגולה 1945-1948, עמ' 602-608. יד טבנקין, רמת אפעל, 1989.

חרקובסקי, ישראל. עם אוניית המעפילים הראשונה מצפון מאפריקה. מבפנים, כרך י"ח, חוברת א', (חשוון תשס"ו), עמ' 273-277.

טואיטו, נסים. פרקים בתולדות בית"ר צפון-אפריקה: תוניסיה אלג'יר מרוקו. הוצאת הוועדה לחגיגות יובל בית"ר. עדות ומעש, תשס"ד.

טובי, יוסף. דת וציונות: יחס הקהילות היהודיות בארצות המזרח לתנועה הציונית ולמפעל הציוני. עמ' 131-166. בתוך: שגיא, אבי ושורץ, דב (עורכים). מאה שנות ציונות דתית היבטים היסטוריים, כרך שני. אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשס"ג.

יומן אקסודוס. ילקוט מורשת, חוברת ח', (מרץ 1968), עמ' 84-103.

יני. בגולת מרוקו. מבפנים, כרך י"ד, (אוגוסט 1949 - אוגוסט 1950), עמ' 673-678.

יצחק, גרשון. העזרה לפליטים יהודים במרוקו במלחמת העולם השנייה. שורשים במזרח, כרך ב', (1989), עמ' 277-313.

ירקוני, הלל. ספינות המעפילים מ-א' עד ת' או מכוכב איילון עד קרב עמק איילון. הוצאת גאונים, תל-אביב, 2005.

ישי, ארנון. התנועה הציונית הדתית-פעילותה בצפון-אפריקה ולמען העלייה של יהדות זו לישראל. (1943-1956). חיבור לתואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ז.

ישי, ארנון. תנועות נוער ו'ההכשרה העירונית' בטרופולי בין שמירת מסורת לחילון בהשפעת זרמי ההתיישבות הארץ-ישראליים (1943-1948). ממזרח וממערב, כרך ח', (2008), עמ' 259-278.

ישי, ארנון. תנועות נוער חלוציות בטרופולי (1943-1948). פעמים, חוב' 109, (תשס"ז), עמ' 148-122.

ישי, ארנון. תנועת 'החלוץ' בטרופולי וקשריה עם הקיבוץ הדתי. 1944-1948. פעמים, חוב' 44, (תש"ן), עמ' 132-157.

כהן, יוחנן. יום עיון: יהדות צפון-אפריקה ומדינת ישראל. משואה, כרך י"א, (1983), עמ' 173-156.

כהן, יונה. עם שב למולדתו פרקי עלייה תר"צ- תש"מ (1930-1980). הסוכנות-היהודית, ירושלים, 1986.

כהן, יונה. תנועת תורה ועבודה בארצות המזרח עמ' 418-408. בתוך: רפאל, יצחק. וש.ז. שרגאי. (עורכים). ספר הציונות הדתית. מוסד הרב קוק, ירושלים, 1997.

כהן-צרפתי, רחל. שליחות לגולה 1945-1948, עמ' 592-598. יד טבנקין, רמת אפעל, 1989.

כנפו, מאיר. 20 שנה לטביעת הספינה 'אגוז'. הדים קהילות ספרדיות בעולם, שנה ז', מס' 46, (סיון תשמ"א), עמ' 17-18.

כנפו, מאיר. פעילות ההעפלה במרוקו לאחר קום המדינה: סיפורה של 'אגוז' עמ' 131-137. בתוך: שטרית, שמעון. *חלוצים בדמעה פרקי עיון על יהדות צפון-אפריקה*. עם עובד, תל-אביב, 1991.

לבסקי, חגית. עליה וקליטה בישוב היהודי. לאומיות, הגירה והתיישבות. האם הייתה מדיניות קליטה ציונית? 153-177. בתוך: בראלי, אבי וקרלינסקי, נחום (עורכים). *כלכלה וחברה בימי המנדט 1918-1948*. אוניברסיטת בן גוריון, באר שבע, 2003.

לוי אבנר. העלייה היהודית לארץ-ישראל לפי המסמכים של עלי אכרם מתצרף ירושלים 1908-1906. קתדרה, חוב' 12, (1979), עמ' 164-174.

לויב, משה. יחסם של הבריטים למעפילים במחנות קפריסין. משואה, (1981), כרך י"א, עמ' 216-221.

ליס, מיכל. *העלייה ממרוקו בתקופת המנדט (1919-1948)*. עבודה סמינריונית, בקורס הציונות בארצות המזוה"ת. המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תש"מ.

ליס, מיכל. היבטים דמוגרפיים על העלייה מצפון-אפריקה בתקופת המנדט. עמ' 123-128, בתוך: שטרית, שמעון (עורך). *חלוצים בדמעה פרקי עיון על יהודי צפון-אפריקה*. עם-עובד, תל-אביב, 1991.

ליס, מיכל. ממרוקו לישראל: העליות לפני קום המדינה (1830-1948). עמ' 110-122, בתוך: שטרית, שמעון (עורך). *חלוצים בדמעה פרקי עיון על יהדות צפון-אפריקה*. עם עובד, תל-אביב, 1991.

לסקר, מיכאל. תולדות הפעילות הציונית בקהילות היהודיות במרוקו, בתוניס ובאלג'יריה -1947-1897, סקירה חודשית לקציני צה"ל, 8, (תשמ"ג), עמ' 9-32.

לסקר, מ. מיכאל. עליית יהודי מרוקו מדיניות הממשל ועמדת הארגונים היהודיים בעולם -1949-1956. שורשים במזרח, כרך ב', (1989), עמ' 315-367.

לסקר, מ. מיכאל. העלייה החשאית ממרוקו מדיניות השלטונות כמרכיב ביחסי יהודים-מוסלמים 1956-1961. פעמים, חוב' 63, (תשנ"ד), עמ' 132-159.

לסקר, מ. מיכאל. יהודים מקומיים ופליטים במרוקו הצרפתית ובתוניסיה במלחמת העולם השנייה. פעמים, חוב' 114-115, (תשס"ח), עמ' 55-105.

לסקר, מיכאל. יהודי צרפת ומדינת ישראל: המעורבות בנושא עלייה מצפון-אפריקה -1948-1948. עמ' 341-365. בתוך פינקוס, בנימין ודוריס, בנסימון (עורכים). *יהדות צרפת, הציונות ומדינת ישראל*. אוניברסיטת בן גוריון, באר-שבע, 1992.

מאיר, אסתר. *התנועה הציונית ויהודי עירק 1941-1950*. עם עובד, תל-אביב, 1993.

מדור בעיתונים, פעולה ציונית בארצות המזרח.. הד המזרח, (7.8.1943), עמ' 12.

מואל, אלי. יהדות צפון-אפריקה. סקירה היסטורית. ניב הקבוצה, כרך ד', חוב' 5 (15), (סיון תשט"ו), עמ' 604-624.

מוסטיגמן, חוה ופרץ בלומה. ספרות הבריחה וההעפלה 1939-1994 מחקר ביבליומטרי. ארכיון, כתב עת לארכיונאות ולתיעוד, 10-11, (1999), עמ' 57-87.

מוסטיגמן, חוה. פרוטוקול משיבה לענייני עלייה ב'. הציונות מאסף כ"א, (1998), עמ' 243-266.

מרקוביצקי, יעקב. *גחלת לוחמת גיוס חוץ לארץ במלחמת העצמאות*. יד טבנקין, רמת אפעל, 1991.

מרקוביץקי, יעקב. ניצני תחייה: 'המרכז לגולה' הפעילות היישובית באיטליה 1944-1948. הוצאת ס. אבראיקה רומא, 1997.

נאור, מרדכי. *ההעפלה 1934-1948*. משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תל-אביב, 1981.

נוסינוב, ננה. *ההולכים על המים. ההעפלה מאיטליה 1945-1948*. עבודת מ.א. האוניברסיטה העברית, תשכ"ט.

סילורה, דוד. *ההעפלה מארצות המזרח, (עמ' 113-123)*, בתוך נאור, מרדכי (עורך). *עליה ב'.* עידן 1, יד בן-צבי, ירושלים, 1982.

סלוק, ע. *העפלה מצפון-אפריקה. במערכה, אדר א', גיליון 45, (שנה ד')*, עמ' 5.

סלושץ, נחום. *נפוצות היהודים באפריקה הצפונית מימי קדם ועד ימינו אלה.* הוצאת קו לקו, ירושלים, תש"ו.

סעדון, חיים. *ההעפלה מסאפקס לפני קום המדינה. עמ' 334-347.* בתוך שפירא, אניטה (עורכת). *העפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה.* עם עובד, תל-אביב, 1990.

סעדון, חיים. *הציונות בתוניסיה 1918-1948.* חיבור לתואר דוקטור. האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1992.

סעדון, חיים ורפל, יואל (עורכים). *במחתרת מארצות האסלאם פרשיות העפלה והגנה.* יד בן צבי, ירושלים, תשנ"ז.

סעדון, חיים (עורך). *קהילות ישראל במאה ועשרים: מרוקו. אלג'יריה וטוניסיה.* יד בן-צבי, ירושלים, תשס"ה.

ספינת המרי. הוצאת מערכות, י"א, חוב מ"ד. ללא שם של מחבר וללא תאריך.

עדס, אברהם. *שליחים לגולת המזרח. הד המזרח, 1.1943.* עמ' 4.

עופר, דליה. *העלייה הבלתי ליגאלית לארץ ישראל. סקירה חודשית לקציני צה"ל. כרך 28 מס' 4-3, (מרס-אפריל 1981).*

עופר, דליה. *הצלה בדרכי עלייה ב' - סיכויים ומציאות. יהדות זמננו, שנתון לעיון ולמחקר. כרך א', (תשמ"ד), עמ' 179-197.*

עופר, דליה. *העלייה הגולה והיישוב. קתדרה, חוב' 43, (תשמ"ז), עמ' 69-90.*

עופר, דליה. *דרך בים עליה ב' בתקופת השואה 1939-1944.* יד בן-צבי, ירושלים, 1988.

עופר, דליה. *מדוע נפסקה ומדוע נתחדשה 'עליה ב' במלחמת העולם השנייה. עמ' 187-210.* בתוך: שפירא, אניטה (עורכת). *העפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, העפלה ושארית הפליטה.* עם עובד, תל-אביב, 1990.

עופר, דליה. *הגירה ועלייה: היבטים חדשים של מדיניות יהודית. קתדרה, מס' 75, (1995), עמ' 145-173.*

עופר, תהילה. *מול השער הנעול של פלשתינה-א"י. הירדן, גל' 221, (2006), עמ' 19.*

פיינברג, נתן. *ארץ-ישראל בתקופת המנדאט ומדינת ישראל, בעיות במשפט הבינלאומי.* הוצאת מאגנס, ירושלים, תשכ"ג.

פלד, דוד. *מלוב לחופי ישראל. במערכה, שנה ד, (טבת תשכ"ה), עמ' 11.*

פרידמן, אפרים. *על העלייה מצפון-אפריקה. ילקוט המזרח התיכון, שנה א', חוב' 5, (מאי 1949), עמ' 16-19.*

פרילינג, טוביה. פלשיתנוצנטריות? דוד בן גוריון ושלילת הגולה בתקופת השואה. בתוך: פורת, דינה (עורכת). *אישים בשוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה 1948-1933*. יד בן-צבי, ירושלים, 2009.

צבי, יהודה. תחייה עברית וחלוציות במרוקו בשנים 1943-1948. עמ' 344-357. בתוך: בן-עמי, יששכר (עורך). *מחקרים בתרבותם של יהודי צפון-אפריקה*. הוצאת ועד עדת המערבים, ירושלים, תשנ"א.

צור, אפרים. *שליחות לגולה 1945-1948*, עמ' 581-591. יד טבנקין, רמת אפעל, 1989.

צור, ירון. השפעת המצב הקולוניאלי על התפתחות הפעילות הציונית בצפון-אפריקה בין שתי מלחמות העולם. יהדות זמננו, (תשמ"ח), כרך 4, עמ' 123-136.

צור, ירון. ההעפלה ובנין החברה הלאומית: השפעת העלייה החשאית ממרוקו על הזיקה בין ישראל ליהודי מרוקו. הציונות מאסף, ט"ו, 1990, עמ' 145-174.

צור, ירון. *קהילה קרועה*. עם עובד, תל-אביב, 2001.

צחור, זאב. ההעפלה - 1945-1948. סקירה חודשית לקציני צה"ל. מס' 8, (אוגוסט 1982), עמ' 49-40.

צחור, זאב. המוסד לעלייה ב' - מקור הסמכות. קתדרה. מס' 38, (1986), עמ' 162-178.

צחור, זאב. מטרות ההעפלה והוויכוח עליהן (1945-1948). שורשים ד', (תשמ"ה), עמ' 105-115.

צחור, זאב. בן-גוריון וההעפלה 1934-1948. עמ' 423-447. בתוך: פינקוס, בנימין (עורך). *יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה*. אוניברסיטת בן גוריון, באר-שבע, 1987.

צחור, זאב. *החזון והחשבון בן גוריון בין אידאולוגיה לפוליטיקה*. ספרית פועלים, תל-אביב, 1994.

צרפתי, אברהם. *שליחות לגולה 1945-1948*, עמ' 597-598, יד טבנקין, רמת אפעל, 1989.

קולת, ישראל. ד' בן גוריון מכתב לשר החוץ הבריטי. קתדרה, חוב' 15, (1980), עמ' 189-193.

קורא אלמוני. העלייה מארצות המזרח. הד המזרח, 1950.2.17, עמ' 9.

קנפו (רמון), מאיר. שש שנים בשירות המוסד במרוקו עמ' 377-399. בתוך: שטרית, יוסף וסעדון, חיים (עורכים). מקדם ומים, כרך ז', אוניברסיטת חיפה, 2000.

קנפו, מישל. מאיר. *המוסד וסודות הרשת החשאית של יהודי מרוקו 1955-1964*. הוצאת מערכת, מהדורה שלישית מעודכנת, קיבוץ דליה, 2011.

קסטל, כלב. *שליחות לגולה 1945-1948*, עמ' 555-581. יד טבנקין, רמת אפעל, 1989.

קסטל, כלב. שליחות באפריקה הצפונית. שורשים במזרח, כרך א', (1986), עמ' 261-321.

רוזנברג, שלום. הזיקה לארץ-ישראל בהגות היהודית-מאבק השקפות. קתדרה, חוב' 4, (1997), עמ' 148-175.

רימון, משה. *שליחות לגולה 1945-1948*, עמ' 561-599. יד טבנקין, רמת אפעל, 1989.

רצבי, שלום. ההעפלה בין אמצעי למטרה. עיתון 77, גיליון 128, (תשרי תשנ"א), עמ' 18-19.

שוראקי, נתן. *קורות יהדות צפון-אפריקה*. עם עובד, תל-אביב, 1975.

שילה, מרגלית. עליית המונים או עליית נבחרים? היחס לעלייה בימי העלייה הראשונה והעלייה השנייה. עמ' 107-130. בתוך: הכהן, דבורה (עורכת). קיבוץ גלויות: עלייה לארץ ישראל - מיתוס ומציאות. מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ח.

שילה, מרגלית. טובת העם או טובת הארץ? יחסה של התנועה הציונית לעלייה בתקופת העלייה השנייה. קתדרה, מס' 46, (דצמבר 1987), עמ' 109-122.

שילה, מרגלית. כיצד התוותה מדיניות התיישבות הציונית עד מלחמת העולם הראשונה?
קתדרה, מס' 66, (1992), עמ' 180-183.

שניבאום, אבי. התנועה הרוויזיוניסטית וההעפלה 1932-1940. הוצאת רובינזון ושות', תל-אביב,
1988.

שערי, דוד. גירוש קפריסין 1946-1949, ההעפלה, המחנות וחברת המעפילים. הספריה הציונית,
ירושלים, תשמ"א.

שערי, דוד. הנוער הציוני במחנות הגירוש בקפריסין. משואה, כרך ל', (2002), עמ' 201-279.

שערי, דוד. מאפייני חברת המעפילים במחנות הגירוש בקפריסין. משואה, כרך כ"ה, (1997), עמ'
48-63.

שפירא, דוד. לעלות בכל הדרכים. תולדות ההעפלה לא"י מראשית השלטון הבריטי עד לשלהי
שנות השלושים 1918-1937. עם עובד, תל-אביב, 1994.

שרביט, יוסף. הנוער בעלייה- תנועת שרל נטר. משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תל-אביב, 2004.

שריג, גבי. הגדעונים באניות ההעפלה. יד טבנקין, רמת אפעל, 1988.

Charkowsky, Israel. Maaplim from Nortn- Africa. *Focus*. 1957. Pp. 217-208.

Hadari Venia, Ze'ev & Tshor, Ze'ev. *Voyage ro Freedom. An Episode in Illegal Immigration to Palestine*. Valentine Mitchell, London, 1985.

Hadari, Venia. Zeev. Second Exodus. *The Full Story of Jewish Illegal Immigration to Palestine 1945-1948*. Valentine Mitchell Pub. London, 1991. Laub, Morris. Last Barrier to Freedom Judah Magnes Museum. Berkley, Cal. 1985.

יומנים וזיכרונות

Gues Arlette. *La Passagere de L'Exodus*. Recite recueilli par Chaapsal, Madeleine. Edition Robert Lafont, Paris, 1978.

Grunbaum, Irene. *Escape Through the Balkan*. University of Nebraska Press, 1996, Lincoln.

אבוטבול, יהודה. שני אחים בסאפי ילדות בצל מלחמת העולם השנייה. הוצאת המחבר, 2006.

אבידוב, יאני. נתיבים נעלמים. העפלה במחתרת, במדבר ובים. עם-עובד, תל-אביב, תשס"ו.

אביטל, רפאל. למען אחי ורעי. קווים אישיים, לוד, 2009.

אבריאל, אהוד. פתחו שערים. מעריב, תל-אביב, 1976.

בארון, דבורה. הגולים. עם עובד, 1970, תל-אביב.

בונדי, רות. השליח. חייו ומותו של אנצו סרני. עם עובד, תל-אביב, 1973.

בוטז, אריה. עלום ונוכח בכל. סיפור חיו של שאול אביגור. משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תל-אביב, 2001.

בן המוזג, חיים. ממרוקו לישראל סיפורו של מעפיל בלתי-לגאלי באניה יהודה הלוי. הוצאת עידן חדש, נתניה, 1998.

בן-שמחון, גבריאאל. *הדרך לירושלים (מחזה) אוניית המעפילים 'יהודה הלוי'*. הוצאת מריון, תל-אביב, 1988.

בן-שמחון, גבריאאל. *המהלכים על המים*. הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 1997.

גנוז, יצחק. *כיסופים וסער*. משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תל-אביב, 1983.

גריןפלד, מורי. *הצי הסודי של היהודים (1948-1946)*. הוצאת גפן, ירושלים, 1994.

דרוז'י, ז'יק. *פרשת אקסודוס באור חדש*. עם עובד, תל-אביב, 1971.

הכלפוני, ש. *בליל שמירה (עמ' 41-48)*. בתוך: חבס, ברכה (עורכת). *שבטים קובץ סיפורים ורשימות של עולים חדשים*. עם-עובד, תל-אביב, תשי"ג.

הכרמלי, אליהו (לולו). *עד עלות השחר*. קרית ספר, ירושלים, תשל"ח.

חבס, ברכה. *בעקבות ההעפלה*. הד ההגנה, (12 אפריל), 1961 עמ' 58-67.

חבס, ברכה. *פורצי השערים ממזרח ומים*. הוצאת מערכות, תל-אביב, 1960.

טבת, שבתאי. *גדעונים*. משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תל-אביב, 1968.

יבין, אברהם ודרך, שלמה (עורכים). *סיפורו של דוידקה, דוד נמרי מפיו ועליו*. הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, תשל"ד.

כהן, אדיר (עורך). *ברוח סערה, פרקים מחייו ופועלו של יהודה ארזי*. דפוס התחייה, ירושלים, 1966.

כרוז, יעקב. *האיש בעל שני הכובעים זיכרונותיו של בכיר במוסד*. משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תל-אביב, 2002.

כרמי, ישראל. *בנתיבי ההעפלה והקליטה*. הוצאת חמו"ל, תל-אביב, 1992.

לוי, יצחק. *עליתי מספציה*. עם עובד, תשי"ז, תל-אביב.

מיליקובסקי, זאב. *צף על עקבותיו סיפורה של קבוצת מעפילים*. הוצאת תמוז, 1989.

ממי, אלבר. *נציב מלח*. עם עובד, 1987, תל-אביב.

סרני, עדה. *ספינות ללא דגל*. עם-עובד, תל-אביב, 1975.

פור, דוד. *אל החוף הנכסף, בית לוחמי הגיטאות*, 2001. קיבוץ דליה

פלגי, יואל, *רוח גדולה באה*. אופקים, 1978, תל-אביב.

קליין, אהרן. *איש המבצעים סיפורו של מייק הררי*. כתר, ירושלים, 2014.

קניוק, יורם. *האיש והאקסודוס*. פרוזה, ידיעות אחרונות, 2013, תל-אביב

קליגר, נח. *אלה תולדות נח*. ידיעות אחרונות, תל-אביב, 2010.

שאלתיאל, שלמה. *מארץ הולדת לארץ מולדת*. עלייה מבולגריה ודרכה בשנים 1939-1949. עם עובד, תל-אביב, 2004.

שורץ, מאיר. *'יציאת אירופה תשי"ז' מעפילי אקסודוס 1947'*. הוצאת אות ועד. ירושלים, 2007.

שחר, יורם. (עורך). *יוסף שחר (שוורצמן) טוסקה ימ(א)י בפלמ"ח*. דפוס אומן, נהריה, 2012.

שטיינר, א. גרשון. *פטריה*. עם עובד, 1964, תל-אביב.